

บทที่ ๔

แนวทางการใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้จะได้ศึกษาประเด็นอธิบายแยกเป็นหัวข้อดังนี้คือ

- ๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับมนุษย์สัมพันธ์
 - ๔.๑.๑ การสร้างความสัมพันธ์กับบุคคล
 - ๔.๑.๒ การสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลในครอบครัว
 - ๔.๑.๓ การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน
 - ๔.๑.๔ การสร้างความสัมพันธ์กับสถาบัน
 - ๔.๑.๔.๑ สถาบันครอบครัว
 - ๔.๑.๔.๒ สถาบันการเมือง
 - ๔.๑.๔.๓ สถาบันเศรษฐกิจ
 - ๔.๑.๔.๔ สถาบันศาสนา
 - ๔.๑.๔.๕ สถาบันการศึกษา
- ๔.๒ หลักธรรมในการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์
 - ๔.๒.๑ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคล
 - ๔.๒.๒ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ต่อกลุ่มชน
 - ๔.๒.๓ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ต่อองค์การระดับสถาบัน
 - ๔.๒.๓.๑ สถาบันครอบครัว
 - ๔.๒.๓.๒ สถาบันการเมือง
 - ๔.๒.๓.๓ สถาบันเศรษฐกิจ
 - ๔.๒.๓.๔ สถาบันศาสนา
 - ๔.๒.๓.๕ สถาบันการศึกษา
- ๔.๓ แนวทางการใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
 - ๔.๓.๑ แนวทางการพัฒนาตนของบุคคลจิตต่าง ๆ
 - ๔.๓.๑.๑ การพัฒนาตนของคนราคะจิต
 - ๔.๓.๑.๒ การพัฒนาตนของคนโทสจิต
 - ๔.๓.๑.๓ การพัฒนาตนของคนโมหจิต
 - ๔.๓.๑.๔ การพัฒนาตนของคนสัทธาจิต
 - ๔.๓.๑.๕ การพัฒนาตนของคนพุทธิจิต
 - ๔.๓.๑.๖ การพัฒนาตนของคนวิตกจิต
 - ๔.๓.๒ แนวทางการใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์
 - ๔.๓.๒.๑ การสังเกตรจิตจากความประหลาด
 - ๔.๓.๒.๒ การสร้างมนุษยสัมพันธ์ให้เกิดแก่บุคคลทุกจิต

ทั้งนี้ จักได้อธิบายตามหัวข้อเป็นลำดับไป

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับมนุษย์สัมพันธ์

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า จิตหรือจริยา หมายถึง ความประพฤติ พันนิสัย หรือพื้นเพแห่งจิตของคนทั้งหลายที่หนักไปทางด้านใดด้านหนึ่ง แตกต่างกันไปแต่ละจิตของแต่ละคน ส่วนมนุษยสัมพันธ์ หมายถึง การติดต่อเกี่ยวข้องกับมนุษย์อันจะเป็นสะพานทอดไปสู่การสร้างมิตร ผูกมิตร และจงใจคน รวมทั้งการสร้างและพัฒนาตัวเองให้เป็นที่รู้จักรักใคร่ชอบพอกันคนทั่วไปอย่างกว้างขวาง ได้รับการสนับสนุนร่วมมือกับบุคคลทุกฝ่าย เป็นการสร้างตนให้เป็นคนดีของสังคม พร้อมทั้งแสดงให้เห็นลักษณะสำคัญของการเป็นผู้นำในอนาคตอีกด้วย มนุษย์สัมพันธ์จึงมุ่งไปถึงการครองใจคน เพื่อให้เกิดความพอใจ รักใคร่ทำงานอยู่ด้วยความเต็มใจ พอใจและมีความสุขในการทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ พัฒนาก้าวหน้า

การที่บุคคลต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องติดต่อกันย่อมมีความจำเป็นเบื้องต้นที่จะต้องรู้จักนิสัยใจคอของกันและกัน เพื่อปรับทัศนะหรือปรับตัวเข้าหากัน หรือการรู้เขารู้เราตนเอง ย่อมจะอำนวยความสะดวกให้แก่การสัมพันธ์กันอย่างมากมายนานัปการ เป็นการหลีกเลี่ยงการขัดแย้ง ทะเลาะวิวาท มีความอึดอัดห่อหุ้ม เป็นมิตรหันหน้าเข้าหากัน เพราะฉะนั้นจิตกับมนุษยสัมพันธ์จึงเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน อย่างไรก็ดีในที่นี้จะได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของบุคคลในประเด็นต่าง ๆ ต่อไปนี้

๔.๑.๑ การสร้างความสัมพันธ์กับบุคคล

ในหนังสือ “มนุษยสัมพันธ์” ดร.จรรยา ทองถาวร สรุปความได้ว่า ในการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลนั้น ควรใช้เทคนิคในการสร้างมนุษยสัมพันธ์และควรทดลองปฏิบัติจริง ๆ เพื่อการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคล อย่างไรก็ตามควรยึดหลักการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลดังนี้

๑. รู้จักตัวเอง ปรับปรุงตัวเองให้เป็นคนดี และศึกษาผู้อื่นให้เข้าใจ
๒. ยอมรับในธรรมชาติของบุคคลว่าบุคคลมีความแตกต่างกัน มีทั้งส่วนดีและส่วนที่ไม่ดี เราควรยอมรับซึ่งกันและกัน สามารถให้อภัยกันได้ และพยายามเข้าใจกันให้ได้
๓. ยึดถือปทัสถานหรือกติกาของสังคมอันประกอบด้วย วิถีประเพณี วินัยแห่งจรรยาหรือธรรมเนียม ประเพณี และกฎหมายตลอดจนระเบียบและคำสั่งทั้งปวง
๔. ยอมรับในศักดิ์ศรีและให้เกียรติแก่บุคคล เพื่อให้บุคคลที่เราเกี่ยวข้องรู้สึกอบอุ่นใจ
๕. พยายามใช้วิธีเอาชนะใจคนด้วยวิธีการง่าย ๆ เช่น เข้าใจบุคคล รู้จักใจเขา เอาใจเขา มาใส่ใจเรา พยายามทำให้เขาพอใจ และควรให้สิ่งที่เขาต้องการ
๖. มีความจริงใจต่อบุคคลที่เกี่ยวข้อง ความจริงใจก่อให้เกิดมิตรภาพ และความมั่นใจในการคบหาสมาคม
๗. มีบุคลิกภาพและการแสดงออกที่ดีอันแสดงถึงความเป็นมิตรกับบุคคลที่เกี่ยวข้อง
๘. รู้จักกาลเทศะ ทำอะไรให้เหมาะสมแก่เวลา สถานที่ และบุคคล
๙. เมื่อสนทนากับบุคคลอื่น ควรรู้จักถามเพื่อให้เกิดความร่วมมือ เช่น

- ถามความเห็นของเขาเพื่อทำให้เขาพอใจ
- รับฟังความเห็นของเขาเพื่อทำให้เขาร่วมมือ
- กระตุ้นให้คิดและพูด

๑๐. พูดแต่น้อย แต่ฟังให้มาก คือ

- พยายามรู้จักเพื่อนด้วยการฟังเพื่อนพูด
- เมื่อเราพูดน้อยทำให้เพื่อนพูดได้มากขึ้นเพื่อเป็นการให้ความสำคัญกับเพื่อน
- ถ้าเครียดจงฟังให้มาก ๆ แต่จงพูดให้น้อย ๆ
- คนกำลังไม่สบายใจอยากจะระบายความในใจ

๑๑. ท่าทางในการพูดและฟัง คือ

- หันหน้าไปยังคู่สนทนา
- มองหน้าผู้ฟังด้วยความสนใจ

๑๒. ยิ้มเข้าไว้ คือ

- คิดว่าทุกคนเป็นเพื่อนเราและเขาชอบเรา
- เราจะไม่เกลียดใครเราจะรักทุกคนในที่นี้
- เหมือนพระเจ้ารักเราและเรารักพระเจ้า
- แสดงอัธยาศัยไมตรีอันดีต่อทุกคน^๑

อภิญฺดา สวารชฺร ได้ให้หลักการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลให้ได้รับความสำเร็จด้วยดี

ดังนี้

๑. บุคลิกภาพ (Personality) พยายามแสดงรูปร่าง หน้าตา การแต่งตัว การเคลื่อนไหว กิริยาท่าทาง การพูดจาทั้งต่อหน้าและทางโทรศัพท์ ทำให้รู้สึกว่าเป็นคนมีเสน่ห์ ใครเห็นใคร อยากทักทายและอยากคบหาสมาคมด้วย การแต่งตัวไม่จำเป็นต้องใช้ของแพง ยี่ห้อดังระเบิดโลกแฟชั่น แต่ขอให้สุภาพเรียบร้อย สะอาดก็ใช้ได้

การเคลื่อนไหว ท่าทางดูทะมัดทะแมง สง่าผ่าเผย กิริยา วาจา ต้องสุภาพอ่อนโยน มีสาระ ไม่ใช่พูดจาโผงผาง หยาบคาย กิริยาเหยียดยามคน ไม่พูดขัดหูคน การพูดจาทางโทรศัพท์แม้จะไม่เห็นตัวกันก็ควรพูดจาไพเราะสุภาพ เมื่อมีโอกาสได้พบปะหน้ากันจะได้มองเห็นกันได้

๒. การมีท่าทางที่ดี (Handsome) มีกิริยามารยาทเรียบร้อย การพูดคุยสนทนากัน มีอารมณ์ขัน ผู้คบหาด้วยความสบายใจ มีลักษณะโอภาปราศรัย ไม่ใช่หน้าตาบึ้งตึงบอกบุญไม่รับ พูดจาขัดคอคนตลอดเวลา ผู้ใดพบเห็นเกรง กลัว และไม่กล้าเข้าใกล้

๓. ความเป็นเพื่อน (Friendliness) ควรทำตัวให้สนิทสนมกลมเกลียวเป็นเพื่อนได้ง่าย และรู้สึกเป็นกันเอง ไม่ควรถือตัวหรือหยิ่งจองหอง คือ วางตัวธรรมดา ไม่วางท่าหรือมาดมาก หรือปั้นปึ่ง จนคนไม่กล้าเข้ามาคบหาสมาคมด้วย ทำตัวเสมอต้นเสมอปลาย แม้จะมีโอกาสเป็นหัวหน้างานหรือมีตำแหน่งใหญ่ ก็ไม่ข่มลูกน้อง ยังคงมีความเป็นเพื่อนเสมอ

๔. มีความอ่อนน้อม (Modesty) รวมทั้งกิริยามารยาทสุภาพ พูดจาอ่อนน้อมถ่อมตนสงบเสงี่ยม อย่าถือว่าการที่ถ่อมตนต่อผู้อื่นแล้วเราจะเสียศักดิ์ศรี คิดเสียว่าการวางตัวสุภาพอ่อน

^๑ ดร. จุณญ ทองถาวร, **มนุษย์สัมพันธ์**, (กรุงเทพมหานคร : อักษรพิพัฒน์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

น้อมนำมาซึ่งความรักใคร่ ไม่มีใครชอบคนที่วางตนชมตัวเอง เมื่อเราอ่อนน้อมให้เขา เขาก็จะเกรงใจเรา

๕. การมีน้ำใจ ช่วยเหลือ (Helpful) เต็มใจช่วยเหลือผู้อื่น ช่วยด้วยกำลังกาย กำลังความคิด กำลังเงิน ในลักษณะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใครได้รับความเดือดร้อน เช่น ตกน้ำ ไฟไหม้ หากพบเห็นก็อย่านิ่งดูตาย ให้แสดงออกซึ่งความมีน้ำใจเข้าช่วยเหลือ อย่าคิดว่าธุระไม่ใช่ ใครมาสอบถามอะไรก็มีน้ำใจที่จะตอบ

๖. การให้ความร่วมมือดี (Cooperation) การให้ความร่วมมือในการทำงานร่วมกับผู้อื่น เป็นตัวอย่างที่ดีแก่ผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญและให้การช่วยเหลือหน่วยงานขอความร่วมมือในการทำกิจกรรม หรือในการปฏิบัติหน้าที่ตามสมควรก็เต็มใจให้ความร่วมมือไม่เกี่ยงเขาเกี่ยงเรา อ่างโน้นอ่างนี้ เมื่อมีผู้มาติดต่อสอบถามเรื่องใดพอตอบได้ก็ตอบไปด้วยความเต็มใจและสุภาพ เช่น ผู้มาติดต่อสอบถามหาบุคคลหรือตึกต่าง ๆ ก็ควรให้คำตอบด้วยความเอาใจใส่และเต็มใจเมื่อไม่ทราบก็สอบถามผู้รู้ให้ อย่าถือว่าเป็นการเสียเวลาจะทำให้งานส่วนรวมเสีย

๗. การมีความกรุณา (Kindness) เอื้อเฟื้อมีน้ำใจโอบอ้อมอารีแก่ผู้ได้รับความทุกข์ยาก และกรุณาปราณีแก่คนทั่วไป

๘. เป็นคนมีประโยชน์ (Contribution) ช่วยเหลือกิจการงานแก่คนทั่วไป โดยมีได้หวังประโยชน์ตอบแทน อำนวยประโยชน์แก่สังคมตามสมควร ไม่ว่าจะเป็นด้วยความคิด กำลังกาย หรือกำลังทรัพย์

๙. มีการสร้างสรรค์ (Constructive) หมายถึง มีความคิดและการกระทำที่สร้างสรรค์ ไม่ใช่ความคิดที่คอยทำลายหรือกลั่นแกล้ง ถ่วงหรือหน่วงเหนี่ยวความก้าวหน้าของคนอื่น ไม่ใช่ตัวเราไม่ทำ พอเห็นคนอื่นทำแล้วจะได้ดีก็คอยแกล้ง คอยถ่วง หรือทำลาย เพราะไม่อยากให้คนอื่นได้ดีเกินหน้า

๑๐. การมีอารมณ์ดี (Good emotion) การควบคุมและใช้อารมณ์ได้เหมาะสม แม้จะเหน็ดเหนื่อยเพราะตรากตรำทำงานวันละ ๘ ชั่วโมง ต้องพบกับปัญหาหลายต่อหลายปัญหาก็ยังยิ้มสู้ คนเราเมื่อมีอารมณ์ดีอะไร ๆ มันก็ดูดีไปเสียหมด อย่าอารมณ์เสียง่าย ๆ ในเรื่องเล็กน้อย เช่น บอกให้ใครติดบัตร หากเขาไม่ติดก็พูดใหม่ หาวิธีใหม่อย่าโกรธ หงุดหงิด พยายามโน้มน้าวจิตใจเขาให้เห็นคล้อยตามเราให้ได้ เห็นความผิดพลาดของมนุษย์เป็นเรื่องปกติวิสัย อาจแก้ได้ และไม่ใส่ใจมากเกินไป

๑๑. มีความกระตือรือร้น (Enthusiasm) คือ ความมีชีวิตจิตใจไม่เชื่องซึมหรือมันชา เบิกบาน แจ่มใส เป็นคนรักงาน สนุกกับการทำงาน ถือว่าชีวิตคือการทำงาน มีความภาคภูมิใจในหน้าที่ ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความกระตือรือร้น ว่องไว กระฉับกระเฉง ทุ่มชีวิตจิตใจ ไม่ทำหน้าเชื่องซึม หมองเศร้าเหมือนคนมีปัญหาลดอดกาล จะทำให้ไม่มีใครอยากเข้าใกล้

๑๒. มีความรับผิดชอบ (Responsibility) คือ มีความรับผิดชอบต่อการงาน คำพูด คำมั่นสัญญา รักษาเวลา ทำให้เป็นผู้มีเกียรติเชื่อถือได้ มีความซื่อสัตย์สุจริต เมื่อได้รับมอบหมายงานมาทำงานเต็มความสามารถ

๑๓. มีความอดทน (Patient) อดทนต่อความเหน็ดเหนื่อย ความยากลำบาก อดทนต่อ กิริยาท่าทาง การกระทำ คำพูดที่ไม่สบอารมณ์ หรือทำให้เราโกรธ ความอดทนเป็นคุณสมบัติ สำคัญของผู้ที่จะประสบความสำเร็จในชีวิต ความรู้งานและรู้จักอดกลั้นความโกรธจากการที่ได้ ฟังคำพูดหรือกิริยาท่าทางและการกระทำไม่ดีจากผู้อื่นได้ ผู้พบเห็นก็จะรักจะชอบ บางคนพอ ขอร้องให้กระทำการสิ่งใดเขาไม่ทำตามก็เกิดอารมณ์โกรธขึ้นมา แทนที่จะคิดทำอย่างอื่นก็ไม่ทำ หรือพอลงมือทำอะไรสักอย่าง เมื่อพบอุปสรรคหรือปัญหาบางประการก็หยุดทำ อย่างนี้เรียกว่า ขาดความอดทน ซึ่งจะทำให้ขาดมนุษยสัมพันธ์ที่ดีได้

๑๔. มีความขยันขันแข็ง (Diligent) ขยันต่อการทำงานตามภาระหน้าที่ความรับผิดชอบ ไม่เป็นคนเกียจคร้าน ซึ่งจะทำให้ภาพพจน์และการได้รับความนิยมนิยมเลื่อมใสลดน้อยลงไป

๑๕. มีความพยายาม (Attempt) คือ มีความพยายามพากเพียรที่จะฝึกฝน ฝึกหัดคนให้ มีคุณสมบัติทางมนุษยสัมพันธ์อย่างไม่ทอดทิ้ง พยายามปรับปรุงแก้ไขตนเองอยู่เสมอ ถ้าหากมี ใครมาบอกเราว่า คนนั้นคนนี้ไม่ชอบเราเพราะเราไม่มีมนุษยสัมพันธ์เราต้องยอมรับและแก้ไข พยายามศึกษาและคิดค้นหนทางหาวิธีให้เขารัก ช่วยเรา เข้าใจเราให้ได้ อย่าท้อแท้

๑๖. มีปฏิภาณ (Intelligence) ฝึกปฏิภาณไหวพริบ และความแพรววในการสร้าง บรรยากาศความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น ตลอดจนการพูดคุยและการแสดงความคิดเห็น ปฏิภาณนี้ สามารถสร้างและฝึกฝนได้^๒

สรุปความว่า การสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลมีประเด็นหลัก ๓ ประเด็น คือ การรู้จัก ตัวเอง ต้องวางตัวให้ถูกต้องและเหมาะสมกับบุคคลอื่น ต้องมีบุคลิกภาพที่น่าเชื่อถือ รู้กาลเทศะ กิริยา วาจาเรียบร้อย รู้จักเคารพและให้เกียรติผู้อื่น ประการที่ ๒ รู้จักคนอื่น คือเอาใจเขามาใส่ใจเรา มี เมตตากรุณา มีความนอบน้อมถ่อมตน และพร้อมที่จะให้ความร่วมมือกับผู้อื่น ประการที่ ๓ เมื่อว่า โดยหลักธรรมสรุปได้ว่าเป็นหลักพรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ และสัปปุริสธรรม ๗ หากปรับปรุงให้ สอดคล้องกับหมวดธรรมเหล่านี้ก็สามารถสร้างมนุษยสัมพันธ์กับผู้อื่นได้เป็นอย่างดี

๔.๑.๒ การสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลในครอบครัว

นิพนธ์ คันธเสวี ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลในครอบครัวไว้ดังนี้ ครอบครัวเป็นหน่วยของสังคมที่สำคัญที่สุดเป็นสังคมหนึ่งในตัวของมันเอง สังคมเริ่มจาก ชุมชนและชุมชนก็เริ่มจากครอบครัว สังคมใช้ชีวิตโดยเลียนแบบชีวิตของครอบครัว อะไรก็ตามที่ กระทำกันอยู่ในสังคมใหญ่ ย่อมสืบเนื่องมาจากสิ่งที่ทำกันอยู่ในครอบครัว คงไม่ผิดที่จะกล่าวว่า สังคม เป็นส่วนขยาย (Magnified) ของครอบครัวและสถาบันทางสังคมทั้งหลาย เริ่มจากกิจกรรมใน ครอบครัวทั้งสิ้น ปัญหาสังคมล้วนแต่เป็นปัญหาที่เกิดจากครอบครัว หรือคนในครอบครัวก่อให้เกิดขึ้น เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม เช่น ปัญหาอาชญากรรม ยาเสพติด การบ่อนทำลาย ทางเศรษฐกิจ การทำลายทางการเมือง การประพฤติดัวให้เป็นผู้อุปสรรคต่อการพัฒนาชุมชน สังคม

^๒ อภิญญา สวารช, มนุษยสัมพันธ์ในการทำงาน, (กรุงเทพมหานคร : กองฝึกอบรม การไฟฟ้าฝ่าย ผลิตแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๐), หน้า ๖-๙.

และประเทศชาติ ฯลฯ ถ้าสืบสาวเรื่องราวของความเป็นมาของพฤติกรรมของบุคคลที่เป็นต้นตอก่อการแล้ว มักจะพบว่ามิสาเหตุจากความสัมพันธ์ในครอบครัวที่มีปัญหา

สิ่งที่มนุษย์เราต้องการมากที่สุดในการพัฒนาความเป็นบุคคลที่พึงปรารถนาของชุมชนและสังคม นอกเหนือจากปัจจัย ๔ แล้ว ก็คือ ความอบอุ่นใจจิตใจอันเกิดจากความรัก ความเมตตา หรือความหวังดีต่อกันด้วยความจริงใจ

เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งที่ความรู้สึกนี้ไม่ใช่แต่มนุษย์เท่านั้นที่ต้องการ การพัฒนาและเติบโต แม้แต่สัตว์เองก็ต้องการ การค้นคว้าทางวิชาการได้พบความจริงอันนี้ คือ มีความสัมพันธ์ระหว่างความรักกับความเมตตา ความหวังดีกับการสัมผัสต่อกัน

มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่มีความรู้สึกนึกคิดละเอียดอ่อนที่สุด อาจเป็นเพราะมีสัมผัสหรืออายตนะมากที่สุด ถ้าคนในวัยเด็กได้รับความรักความเมตตาจากบุคคลโดยรอบ เขาจะเติบโตเป็นมนุษย์ที่ปกติสมบูรณ์ครบถ้วนทั้งทางร่างกายและจิตใจ เป็นบุคคลที่ไม่มีปัญหาในด้านมนุษยสัมพันธ์ แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าไม่ได้รับเลยหรือไม่ได้รับอย่างเพียงพอ เขาจะขาดพื้นฐานการพัฒนาดังกล่าว เหมือนบ้านเรือนที่เราสร้างขึ้นบนฐานที่เป็นดินทรายที่ไม่แน่น เหมือนต้นไม้ที่รากไม่แข็งแรง เขาจะเติบโตเป็นบุคคลที่ขาดความมั่นคงทางร่างกาย อารมณ์ ความคิดและจิตใจ ไม่อาจยืนหยัดอยู่ได้ด้วยดีท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและความกดดันต่าง ๆ ในชีวิต

ครอบครัวที่ขาดมนุษยสัมพันธ์โดยเฉพาะระหว่างพ่อกับแม่มีผลร้ายต่อจิตใจเด็ก หรือลูก ๆ มากที่สุด ลูกจะขาดความรักจากพ่อแม่ ถ้าพ่อแม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน เพราะมีแต่ความทุกข์ไม่มีความรักความอบอุ่นที่จะแบ่งปันให้แก่ลูก แต่ถ้าพ่อแม่รักกันดีมีแต่ความสุข เขาจะมีความรักอย่างเปี่ยมล้นสำหรับลูกด้วย ลูกที่เติบโตมาจากครอบครัวที่แตกสลายในความสัมพันธ์ ย่อมจะมีบุคลิกภาพและสุขภาพจิตที่มีปัญหาในตัวเองและกับผู้อื่น

แต่ถ้าพึ่งความรักความเมตตาและความหวังดีของพ่อแม่หรือของครอบครัวอย่างเดียวไม่เพียงพอ ความรักความเมตตาและความหวังดีเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาคนให้เป็นบุคคลที่ปกตินั้นเป็นความจริง แต่ยังต้องมีสิ่งอื่นประกอบด้วย หลายครั้งเราจะพบว่า คนเราไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ปฏิบัติต่อกันด้วยเจตนาที่ดี แต่ใช้วิธีการที่ไม่ถูกต้องก็อาจกลายเป็นโทษแทนที่จะเป็นคุณ

สิ่งนั้นก็คือ ความตึงาม ความถูกต้อง และความเหมาะสม อันจะเรียกว่าคุณธรรมก็คงไม่ผิด และเป็นเสมือนทางเสือที่คอยกำหนดทิศทาง ขณะที่ความรักความเมตตาและหวังดี เป็นพลังงานผลักดันขับเคลื่อน

การที่คนเราใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในครอบครัว หรือในหมู่คณะใดก็ตาม ย่อมมีการกระทำ การแสดงออกมีปฏิกริยาตอบโต้กันและกันด้วยกายวาจา แต่ละคนมีเจตนา มีแรงผลักดันในพฤติกรรมทุกอิริยาบถ บางครั้งประสานสอดคล้อง บางครั้งเป็นการกระทบกระทั่ง บางครั้งมีความราบรื่น แต่บางครั้งมีความขัดแย้งถึงขั้นแตกทำลาย

สภาพของครอบครัวย่อมเป็นเครื่องชี้ถึงความมั่นคงของชาตินั้น ๆ ครอบครัวที่มั่นคงย่อมจะเสริมสร้างสังคมให้มั่นคงแข็งแกร่งในทุกด้าน และครอบครัวที่มั่นคงก็คือครอบครัวที่มีทั้งความรักความเมตตา และหลักคุณธรรมในการประพฤติปฏิบัติต่อกันและกัน

เมื่อเป็นเช่นนี้ ความสัมพันธ์ในครอบครัวก็ย่อมจะเกิดขึ้นอย่างถาวร ไม่ว่าเหตุการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมอะไรมาคุกคาม ก็ไม่อาจทำลายความสัมพันธ์อันดีนี้ให้สลายหรือแตกทำลายได้

คนที่จะมีครอบครัวส่วนมากมักจะไม่ได้เตรียมการไว้อย่างถูกต้องและรอบคอบ คิดว่ามีความรักก็เป็นการเพียงพอ ทั้งนี้อาจจะโดยได้ยินได้ฟังคนรุ่นก่อน ๆ พูดกันตามประสาคนที่หลงผิดทั้งหลายว่า “ความรักจะทำให้ทุกอย่างสำเร็จรวมทั้งความสุข แม้ว่าจะมีความทุกข์ยากลำบากเพียงใดก็ยอมจะฟันฝ่าอุปสรรคเหล่านี้ให้ได้ด้วยความเรียบร้อย”... “แม้จะต้องกัดก้อนเกลือกินก็มีความสุข”... “รักยอมเข้าใจรัก คนอื่นไม่อาจเข้าใจและไม่ควรจะยุ่งเกี่ยวกับความรักของเขาทั้งสอง”... “ความรักของเขาเป็นความรักอมตะ ไม่มีวันเสื่อมคลาย”... “รักกันต้องเป็นของกันและกัน ถ้าเธอรักฉัน เธอต้องเสียสละทั้งกายและชีวิต ให้ฉันได้”... ฯลฯ ส่วนใหญ่ก็มักจะใช้คำว่ารักแท้ ซึ่งความจริงรักแท้นั้นก็มีอยู่จริง แต่ไม่ใช่สิ่งที่คนเป็นจำนวนไม่น้อยเข้าใจ โดยเฉพาะในหมู่คนวัยรุ่นและหนุ่มสาว รักที่แท้จริงนั้นเป็นความรักแห่งโลกุตระธรรม ไม่ใช่โลกียธรรม ครอบครัวที่เกิดขึ้นด้วยกิเลสและด้วยความหลงผิดจึงเป็นครอบครัวที่มีปัญหา เป็นครอบครัวที่ไม่มีความสุข เป็นครอบครัวที่ร้ายแฉกแตกแยกจนไม่มีใครมีความสุข พ่อแม่ลูกต่างก็ไม่มีใครมีความสุขและเดินไปสู่ความยุ่งยากปั่นป่วน อันสร้างความไม่มั่นคง ไม่ปลอดภัยในสังคมต่อไป

มนุษย์สัมพันธ์ในครอบครัว จึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นสำหรับสังคมประเทศชาติ ที่จะมี ความมั่นคงปลอดภัยและเจริญรุ่งเรือง ครอบครัวที่มีมนุษย์สัมพันธ์ดีย่อมจะผลิตคนดี ส่งคนดีเข้าสู่สังคมให้เป็นครูอาจารย์ที่ดี เกษตรกรที่ดี ข้าราชการที่ดี แพทย์พยาบาลที่ดี นักการเมืองที่ดี สื่อมวลชนที่ดี ฯลฯ คือมีระเบียบวินัย มีความรู้สึกรับผิดชอบ มีจริยธรรม ศีลธรรมและมีความรอบรู้^๓

ในสังคาลสูตร พระพุทธเจ้าทรงสอนสังคาลกมานถึงข้อที่มารดาบิดาพึงปฏิบัติต่อบุตรธิดาว่ามี ๕ ประการ คือ

- (๑) ห้ามมิให้ทำความชั่ว
- (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- (๔) หาภรรยา (สามี) ที่สมควรให้
- (๕) มอบทรัพย์ให้ในเวลาอันสมควร^๔

ป่วย อังภากร ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับความรับผิดชอบของบิดามารดาที่มีต่อบุตร หรือสมาชิกในครอบครัวตามหลักพระพุทธศาสนา โดยอธิบายเสริมความแต่ละข้อดังนี้

๑. ห้ามมิให้ทำความชั่ว เป็นข้อห้ามที่บิดามารดาพึงเอาใจใส่ต่อบุตรของตนและสมาชิกในครอบครัว มิให้ทำความชั่ว พยายามหาทางป้องกันเหตุต่าง ๆ ที่อาจเป็นสาเหตุให้บุตรของตนประพฤติชั่วได้ เช่น บรรดาอบายมุขทั้งปวง เมื่อบุตรของตนหรือสมาชิกในครอบครัวไม่ทำความชั่ว ครอบครัวก็จะไม่วุ่นวาย ไม่เดือนร้อน ก็จะพบกับความสุขได้

๒. ส่งเสริมให้ตั้งอยู่ในความดี เป็นข้อสนับสนุนให้บิดามารดาเอาใจใส่ต่อบุตรของตนและสมาชิกในครอบครัว ให้ประพฤติปฏิบัติตนในทางที่ดีงาม โดยเป็นตัวอย่างที่ดีและชี้แนะให้เห็นบุคคลตัวอย่างที่ดี ซึ่งเมื่อกระทำดีแล้ว ได้รับผลสนองตอบในทางที่ดี เช่น เมื่อเด็กก็ขยันหมั่นเพียร

^๓ นิพนธ์ คันทะเสวี, มนุษยสัมพันธ์เพื่อการพัฒนาสังคม, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๔๐-๔๔.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒-๒๑๓.

โตขึ้นก็สอบเข้ามหาวิทยาลัยและสำเร็จเป็นบัณฑิต ได้งานทำสมความตั้งใจ เป็นตัวอย่างของส่วนหนึ่ง
ความสำเร็จในชีวิตจริง ซึ่งจะนำความสงบสุขมาสู่ครอบครัวได้

๓. ให้ได้ศึกษาศิลปวิทยา ความรับผิดชอบประการหนึ่งของบิดามารดา คือ การให้บุตร
ของตนหรือสมาชิกในครอบครัวได้รับการศึกษาอบรมในศิลปวิทยา เพื่อให้มีวิชาความรู้นำไปประกอบ
สัมมาชีพได้ เมื่อทุกคนมีความรู้ก็มีโอกาสหางานทำ ได้เงินใช้ ชีวิตก็เป็นสุข มนุษย์สัมพันธ์ในครอบครัว
ก็ดีขึ้น

๔. จัดให้มีคู่ครองที่สมควร บิดามารดาเป็นผู้ใหญ่ ผ่านโลกของเด็กรุ่นมาแล้วย่อม
ทราบดีว่าบุตรของตนไม่ว่าหญิงหรือชาย เมื่อถึงวัยสมควรเขาย่อมอยากจะได้คู่ครองเพื่อต่างเพศ และ
อยากจะได้ความรู้และเอาใจใส่ ให้คำปรึกษา ให้หลักการชี้แนะเห็นข้อดีข้อเสียของการเลือกคู่ครองที่
เหมาะสม อย่างวางเฉยทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้ จนกระทั่งเมื่อบุตรหรือสมาชิกในครอบครัวเลือกคู่ครองได้แล้ว
ในลักษณะซึ่งสุกก่อนห้ามหรือผู้ใหญ่ไม่เห็นด้วยแล้วผู้ใหญ่จะมาโวยวายในภายหลัง ความสงบสุขใน
ครอบครัวก็จะไม่เกิดขึ้น มีแต่ความกินแหนงแคลงใจกัน

๕. มอบทรัพย์ให้ในสมัย บิดามารดาควรเอาใจใส่รับผิดชอบ ดูแล โดยการมอบทรัพย์
ให้แก่บุตรและสมาชิกในครอบครัวสามประการ คือ

- ๕.๑ ความสุขสมบูรณ์ทางร่างกายและทางจิตใจ
- ๕.๒ ความรู้ทั้งในด้านวิชาการและความรู้รอบตัว
- ๕.๓ นิสยและสันดานที่ดี

เมื่อบุตรหรือสมาชิกในครอบครัวได้รับมอบทรัพย์ทั้งสามประการนี้แล้ว ย่อมจะทำให้มี
ชีวิตดีมีความสุขได้^๕

อนึ่ง เมื่อบิดามารดาได้ส่งเคราะห์บุตร ๕ ประการดังกล่าวแล้ว บุตรธิดาพึงบำรุงมารดา
บิดาเป็นการตอบแทนคุณด้วยวิธีการ ๕ ประการ คือ

- (๑) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
- (๒) ช่วยทำกิจการงานของท่าน
- (๓) ดำรงวงศ์สกุล
- (๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
- (๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน^๖

๔.๑.๓ การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน

ในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนนั้น ก่อนอื่นพึงทราบชุมชนคืออะไร และบุคคลจะเข้า
ไปมีความสัมพันธ์กับชุมชนอย่างไร ในเรื่องนี้วิมลศรี อุบนิย กล่าวสรุปไว้ดังนี้

ชุมชน หมายถึง กลุ่มบุคคลที่ตั้งอยู่เป็นทิศเป็นทางมีขอบเขตอันเดียวกัน และผู้คน
เหล่านั้น มีการพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน มีความสนใจในสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชน

^๕ ปวย อึ้งภากร, *เยาวชนกับเศรษฐกิจ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓), หน้า ๒๙-๔๙.

^๖ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๒-๒๑๓.

ร่วมกัน มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและมีสัมพันธภาพที่ผูกพันให้บุคคลอยู่ร่วมกันในชุมชนนั้น วิมลศรี อุปรมัย ได้แบ่งชุมชนออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑. ชุมชนชนบท (Rural Community)

เป็นชุมชนที่มีคนอยู่ไม่มากนัก ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพคล้ายกัน มีความเชื่อคล้ายกัน พูดภาษาและสำเนียงเดียวกัน ความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ รู้จักและมีความเป็นกันเอง ปฏิบัติตนตามอาชีพและประเพณีของท้องถิ่นอย่างเคร่งครัด

๒. ชุมชนเมือง (Urban Community)

เป็นชุมชนที่มีความหนาแน่นมาก ความสนใจต่างกัน ไม่ค่อยรู้จักกัน ติดต่อสื่อสารโดยใช้สื่อต่าง ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ปฏิบัติตามกฎหมายและระเบียบคำสั่ง เมื่อเสร็จงานก็ต่างคนต่างอยู่ไม่ชอบพึ่งพาอาศัยกัน และไม่คอยให้หรือรับของกัน

ในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนนั้น วิมลศรี อุปรมัย ได้ให้แนวคิดไว้ดังนี้

๑. ต้องยึดประชาชนเป็นหลัก โดยคำนึงถึงความต้องการและปัญหาที่แท้จริงของเขา

๒. ยึดหลักประชาธิปไตย ในการติดต่อประสานงานกับบุคคลในชุมชนนั้น จะต้องให้เขามีส่วนร่วมในการคิดวางแผน ร่วมกระทำ และร่วมประเมินผลให้เขารู้สึกว่า เขามีส่วนเป็นเจ้าของในกิจการนั้น ๆ โดยแจ้งหรือรายงานให้เขาทราบ

๓. หลีกเลี่ยงการใช้วิธีออกคำสั่ง การจะขอความร่วมมือในเรื่องใดก็ตาม ควรให้เป็นไปด้วยความสมัครใจ

๔. ยึดหลักการทำงานค่อยเป็นค่อยไป ในการปฏิบัติงานร่วมกับชุมชน ควรเริ่มจากสิ่งง่าย ๆ หรือที่อยู่ใกล้ตัวเขาก่อน แล้วค่อยพัฒนาให้ยากขึ้นหรือไกลตัวเขา

๕. ต้องคำนึงถึงสัจจะ เวลา ความต้องการและความสนใจของชุมชนเป็นสำคัญ เช่น การแนะนำสิ่งใหม่ ๆ สำหรับบุคคลในชุมชนจำเป็นต้องคำนึงถึงความรู้สึก ความสนใจ และช่วงจังหวะเวลาด้วย

๖. คำนึงถึงวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยให้สัมพันธ์กับวัฒนธรรมในชุมชนนั้น

๗. เริ่มต้นสัมพันธ์กับผู้นำกลุ่มก่อน ในการติดต่อและสัมพันธ์ หรือจะเสนอแนะเรื่องใดก็ตามควรให้ผู้นำชุมชนได้รับรู้ เข้าใจ เสียก่อน ซึ่งจะขยายต่อไปยังสมาชิกในชุมชนได้ง่ายขึ้น

๘. ใช้นโยบาย ๓ ประการ ในการเข้าถึงประชาชน คือ

๘.๑ ให้ความนับถือประชาชน โดยการยอมรับฟังความคิดเห็น

๘.๒ ให้ความช่วยเหลือประชาชนโดยการบำบัดทุกข์บำรุงสุข

๘.๓ ปกป้องและคุ้มครองประชาชน โดยการพิทักษ์และคุ้มครองให้เขารู้สึก

ปลอดภัย

๙. ยึดหลักปฏิบัติตามค่านิยมพื้นฐาน ๕ ประการ คือ

๙.๑ พึ่งตนเอง ขยันหมั่นเพียรและมีความรับผิดชอบ

๙.๒ ประหยัดและออม

๙.๓ มีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย

๙.๔ ปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา

๙.๕ รักษาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักการดังกล่าวข้างต้น จะช่วยเสริมสร้างมนุษยสัมพันธ์กับชุมชนได้เป็นอย่างดี

ในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนซึ่งก็หมายถึงประชาชนนั้น ควรดำเนินการดังนี้

๑. พยายามใช้ภาษาพื้นเมืองพูดคุยกับประชาชน
๒. พยายามทราบความต้องการของเขา
๓. หาโอกาสไปเยี่ยมเยียนประชาชนเสมอ
๔. หาโอกาสไปร่วมงานพิธีของประชาชน
๕. หาโอกาสไปร่วมพิธีทางศาสนา
๖. เปลี่ยนความรู้สึกว่าข้าราชการคือผู้รับใช้ประชาชน
๗. นำบริการต่าง ๆ ไปสู่ประชาชน
๘. วางตนสุจริต
๙. ไม่ดูหมิ่นเหยียดหยามประชาชน
๑๐. ไม่เบียดเบียนประชาชน^๗

อนึ่งในการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างข้าราชการและกับประชาชนนั้น ดร.จรรยา ทองถาวร เสนอว่าควรยึดหลักการดังนี้

๑. การครองตน หมายถึง การมีความประพฤติและการปฏิบัติส่วนตนประกอบไปด้วยคุณธรรม ควรแก่การยกย่อง โดยพิจารณาจากองค์ประกอบค่านิยมพื้นฐาน ๕ ประการ ดังนี้

- ๑.๑ การพึ่งตนเอง ขยันหมั่นเพียรและมีความรับผิดชอบ
- ๑.๒ การประหยัดและออม
- ๑.๓ การมีระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย
- ๑.๔ การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา
- ๑.๕ การมีความรักชาติ ศาสน์ กษัตริย์

๒. การครองคน หมายถึง การมีความสามารถในการติดต่อสัมพันธ์กับคนอื่น โดยพิจารณาจากองค์ประกอบต่อไปนี้

- ๒.๑ ความสามารถในการติดต่อสร้างความเข้าใจอันดีกับผู้บังคับบัญชา เพื่อนร่วมงานและผู้ใต้บังคับบัญชา
- ๒.๒ การร่วมในการทำงานเป็นกลุ่มได้อย่างราบรื่น
- ๒.๓ การปฏิบัติแก่ผู้มาติดต่องานด้วยอัธยาศัยอันดี
- ๒.๔ ความเป็นธรรมในการปฏิบัติต่อผู้อื่น
- ๒.๕ การเสริมสร้างความสามัคคีและรวมกิจกรรมของหมู่คน

๓. การครองงาน หมายถึง การมีความสามารถปฏิบัติงานในหน้าที่และงานที่ได้รับมอบหมายได้อย่างดี โดยพิจารณาจากองค์ประกอบต่อไปนี้

^๗ วัฒนศิริ อุปรมัย, การศึกษากับการพัฒนาชุมชน, (กรุงเทพมหานคร : ทำปภเจริญผล, ๒๕๒๘), หน้า ๑๔-๑๕.

- ๓.๑ ความรับผิดชอบต่อหน้าที่
- ๓.๒ ความสามารถในการแสดงความคิดเห็น
- ๓.๓ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์
- ๓.๔ ความพากเพียรในการทำงานและมีผลงานเป็นที่น่าพอใจ
- ๓.๕ การคำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวมและประชาชน^๔

สรุปความว่า ในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนนั้น มี ๒ วิธีการ คือ

๑. ในฐานะส่วนปัจเจกชนต้องเข้าใจชุมชนทั้งชุมชนเมืองและชนบท เข้าใจวัฒนธรรม ประเพณีของแต่ละถิ่น และวางตัวให้เหมาะสม เป็นประชาธิปไตยมีส่วนร่วมในสังคม และช่วยเหลือสังคมตามควรแก่อัตภาพของตน

๒. ในฐานะข้าราชการต้องรู้จักครองตนดี คือเป็นข้าราชการที่ดี เป็นแบบอย่างที่ดี รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกันก็รู้จักครองคน ปกครองคนอื่นได้ดี และสุดท้ายคือ ครองงาน สามารถปฏิบัติหน้าที่การงานได้เรียบร้อย บรรลุผลตามเป้าหมายที่วางไว้

๔.๑.๔ การสร้างความสัมพันธ์กับสถาบัน

ศาสตราจารย์ ดร.จำนงค์ อภิวินสทธิ และคณะ แกลงไว้หนังสือ “สังคมวิทยา-Sociology” ถึงสถาบันต่าง ๆ ที่บุคคลต้องเกี่ยวข้องมีความสำคัญ ๕ สถาบัน คือ^๕

๔.๑.๔.๑ สถาบันครอบครัว

ในบรรดาสถาบันต่าง ๆ ทางสังคมทั้งหลาย ครอบครัวนับว่าเป็นสถาบันสังคมที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสถาบันพื้นฐานที่มีบทบาทสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับมนุษย์ทุกคนในสังคม เป็นสถาบันที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอดค่านิยม วิธีประเพณีปฏิบัติตน และบรรทัดฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ ดังนั้นครอบครัวจึงเปรียบเสมือนจักรกลชิ้นแรกที่ทำหน้าที่หล่อหลอมบุคลิกภาพของบุคคลให้เป็นไปตามที่สังคมต้องการ ซึ่งนำไปสู่การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างเป็นสุข

ครอบครัวหมายถึงการที่คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปอยู่ร่วมกัน โดยมีความสัมพันธ์กันด้วยการแต่งงานหรือมีความผูกพันกันทางสายโลหิตหรือด้วยการรับเป็นบุตรบุญธรรม และอาศัยอยู่ภายในครัวเรือนเดียวกันและครอบครัวจะเป็นครอบครัวโดยสมบูรณ์ได้ก็ต่อเมื่อมีลูกเท่านั้น

การที่มนุษย์จำเป็นต้องอยู่กันเป็นครอบครัวนั้น ทฤษฎีหน้าที่นิยมอธิบายว่ามีสาเหตุมาจากความจำเป็นสองประการคือ ความจำเป็นทางชีววิทยา และความจำเป็นทางสังคม ความจำเป็นทางชีววิทยาคือ การที่มนุษย์มีความต้องการทางเพศไม่เป็นฤดูกาล ทำให้ชายหญิงต้องอยู่ด้วยกันอย่างใกล้ชิดจึงสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาควบคุมพฤติกรรมทางเพศให้เป็นไปอย่างมีระเบียบ นอกจากนั้นมนุษย์มีวิวัฒนาการเป็นขั้นตอน โดยมีช่วงของการเป็นทารกมานาน และขณะยังเป็นทารกก็ไม่สามารถช่วย

^๔ ดร.จรรยา ทองถาวร, มนุษย์สัมพันธ์, (กรุงเทพมหานคร : อักษรบัณฑิต, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^๕ ศาสตราจารย์ ดร.จำนงค์ อภิวินสทธิ และคณะ “สังคมวิทยา-Sociology”, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๙-๑๑๒.

ตัวเองได้ จำเป็นต้องพึ่งพาพ่อแม่หรือผู้ใหญ่ไปก่อน การอยู่กันเป็นครอบครัวโดยผู้ใหญ่ต้องเลี้ยงดูอบรมเด็กให้เติบโตมีชีวิตอยู่รอดได้จึงเป็นสิ่งจำเป็น สำหรับความจำเป็นทางสังคม คือ การที่มนุษย์ต้องพึ่งพาอาศัยกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้สังคมดำรงอยู่และสืบทอดต่อไปได้ ซึ่งครอบครัวเท่านั้นสามารถตอบสนองความต้องการเหล่านั้นได้

ครอบครัวมีหน้าที่สำคัญดังนี้

๑. สร้างสมาชิกใหม่แทนสมาชิกเก่า ครอบครัวจะทำหน้าที่เป็นหลักประกันว่า สังคมจะมีสมาชิกใหม่แทนสมาชิกเก่าที่ตายไป ทำให้เผ่าพันธุ์ของมนุษย์ไม่สูญหายไป

๒. เลี้ยงดูเด็กให้เจริญเติบโตเป็นสมาชิกที่สมบูรณ์และมีคุณภาพของสังคมด้วยการให้อาหารและสิ่งจำเป็นต่าง ๆ จนเติบโตและแข็งแรงพอที่จะเผชิญกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ได้ รวมทั้งการให้การศึกษาเพื่อให้มีสมรรถภาพในการทำงานอาชีพ สามารถเลี้ยงตัวเองและอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

๓. อบรมปลูกฝังระเบียบสังคมแก่สมาชิกใหม่ เป็นหน้าที่ที่สำคัญของครอบครัวที่จะต้องอบรมปลูกฝังนิสัย และความรู้ต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตให้แก่เด็ก ๆ ดังนั้นเด็กจะเป็นคนดีหรือคนเลว และมีบุคลิกภาพที่สังคมยอมรับได้หรือไม่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกรอบอบรมจากครอบครัวเป็นพื้นฐาน อาจกล่าวได้ว่าสิ่งที่เด็กได้รับการอบรมจากครอบครัว ยากที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ภายหลัง เช่น ลักษณะนิสัยการกินอยู่ เป็นต้น

๔. ให้ความรักความอบอุ่น บุคคลจะได้รับความรักและความอบอุ่นจากครอบครัวเป็นสำคัญ ความใกล้ชิด และการดูแลเอาใจใส่ระหว่างสมาชิก ตลอดจนการให้กำลังใจต่อกันเป็นสิ่งที่เราไม่สามารถหาได้จากบุคคลอื่นนอกจากครอบครัวของเรา

๕. ควบคุมความสัมพันธ์ทางเพศ การอยู่กันเป็นครอบครัวก็เพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางเพศของสมาชิกให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบกฎเกณฑ์ ด้วยการกำหนดประเพณีหรือกฎหมายเกี่ยวกับการมีความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างชายหญิงเป็นไปในทิศทางที่ดี สังคมยอมรับ กล่าวคือสังคมทั่วไปยอมรับการมีความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างคู่สมรสเท่านั้น และถือว่าความสัมพันธ์ทางเพศนอกสมรสเป็นสิ่งที่ต้องห้ามและไม่เป็นที่ยอมรับ

๖. ทำหน้าที่ทางเศรษฐกิจคือเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภคโดยเฉพาะในสังคมแบบสมัยก่อนแรงงานในทางการเกษตรมักได้จากคนภายในครอบครัวที่ร่วมกันผลิตในที่ดินของครอบครัว แต่ในสังคมสมัยใหม่ครอบครัวเป็นหน่วยบริโภคมามากกว่าเป็นหน่วยผลิต

๗. กำหนดสถานภาพของบุคคล ทำให้รู้ว่าสมาชิกที่เกิดใหม่เป็นเพศใด เกิดลำดับที่เท่าไร ในครอบครัว แล้วยังทำให้เด็กได้รับสถานภาพทางสังคมตามสถานภาพของพ่อแม่ เช่น เป็นคนไทย คนจีน คนจน คนรวย คนเมืองหรือคนชนบท เป็นต้น

ในสังคมสมัยใหม่เราจะพบว่าได้มีสถาบันอื่นเข้าทำหน้าที่บางอย่างแทนครอบครัวไปแล้ว โดยเฉพาะหน้าที่ทางการผลิตและหน้าที่ในการอบรมปลูกฝังระเบียบสังคม หรือความรู้ความชำนาญต่าง ๆ รวมทั้งการเลี้ยงดูให้เจริญเติบโต สถาบันอื่น ๆ เรียกว่าเป็น functional alternatives ของครอบครัว ได้แก่ โรงเรียน สื่อมวลชน สถานรับเลี้ยงเด็ก เป็นต้น ถึงกระนั้นก็ตาม ครอบครัวก็ยังเป็นสถาบันที่ยังคงทำหน้าที่จำเป็นหลายอย่างที่สนองความต้องการของบุคคลและสังคมเช่นเดิม

นักสังคมวิทยาบางคนมีทรรศนะต่อครอบครัวจากที่กล่าวมา เช่น ผู้ที่มีทรรศนะแบบทฤษฎีความขัดแย้งเห็นว่าความสัมพันธ์ในครอบครัวเป็นความสัมพันธ์ที่มีความตึงเครียด และมีการเอารัดเอาเปรียบกันระหว่างชายกับหญิง เช่น มองผู้หญิงว่ามีฐานะต่ำต้อย และเป็นเสมือนทรัพย์สินสมบัติของผู้ชาย การแต่งงานเป็นข้อผูกมัดให้ฝ่ายชายมีอำนาจและสิทธิเหนือผู้หญิง ระบบสินสอดคือการซื้อขายผู้หญิงเหมือนสินค้า^{๑๐}

๔.๑.๔.๒ สถาบันการเมือง

การเมืองคือกิจกรรมทางสังคมหรือความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับอำนาจ สังคมมีแบบแผนต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกิจกรรมหรือความสัมพันธ์ทางอำนาจ เช่น แบบแผนที่กำหนดว่าใครเป็นผู้ที่มีอำนาจ การที่จะได้อำนาจมีกฎเกณฑ์วิธีการอย่างไร การแบ่งสรรอำนาจกันอย่างไร มีวิธีการและขอบเขตในการใช้อำนาจอย่างไร ตลอดจนแบบแผนในการสืบทอดหรือเปลี่ยนแปลงอำนาจ แบบแผนเหล่านี้เรียกว่าสถาบันการเมือง นักสังคมวิทยาถือว่าสถาบันการเมืองเป็นส่วนหนึ่งของการจัดระเบียบสังคมในฐานะเป็นวิธีการควบคุมทางสังคมอย่างเป็นทางการ (formal social control)

ความสัมพันธ์ทางอำนาจหรือกิจกรรมทางการเมือง เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคมของมนุษย์ ในสังคมดั้งเดิมที่อยู่กันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ความสัมพันธ์ทางอำนาจมักเป็นเรื่องภายในครอบครัวหรือภายในระบบเครือญาติ คือหัวหน้าครอบครัวหรือผู้อาวุโสในเครือญาติเป็นผู้มีอำนาจควบคุมสมาชิกการใช้อำนาจเกี่ยวกับการใกล้เคียงหรือตัดสินใจพิพาทระหว่างสมาชิกของกลุ่มเครือญาติ แต่ในสังคมขนาดใหญ่ที่ซับซ้อนอำนาจในการควบคุมสมาชิกสังคมจำเป็นต้องอยู่ในองค์กรอื่นที่เหนือกว่าระบบครอบครัวเครือญาติได้แก่ รัฐ หรือรัฐบาล ซึ่งมีอำนาจครอบคลุมเหนือสมาชิกทุกกลุ่มในสังคม แบบแผนหรือการจัดระเบียบเกี่ยวกับอำนาจของรัฐเป็นเรื่องที่ซับซ้อนและมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมอย่างมาก

สถาบันการเมืองนั้น จะเกี่ยวข้องกับอำนาจเป็นสำคัญ อำนาจ (power) เป็นความสามารถของบุคคลหรือกลุ่มที่จะทำให้คนอื่นหรือกลุ่มอื่นกระทำหรือไม่กระทำการใด ๆ ไม่ว่าจะโดยความยินยอมเห็นชอบหรือไม่ก็ตาม อำนาจจำแนกได้เป็นสองประการคือ กำลังอำนาจ (force) ได้แก่ อำนาจที่เกิดจากการใช้กำลังกายหรืออาวุธบังคับให้ยอมตามอำนาจรัฐนั้นส่วนหนึ่งเป็นอำนาจที่มีลักษณะเป็นการบังคับโดยใช้กำลังต่อสมาชิกสังคม แต่การควบคุมสังคมโดยการใช้กำลังบีบบังคับเพียงอย่างเดียวมักเป็นไปไม่ได้ ผู้ปกครองส่วนใหญ่จึงต้องอาศัยอำนาจอีกชนิดหนึ่งคือ สิทธิอำนาจ (authority) อันได้แก่อำนาจที่เกิดจากการเห็นชอบหรือการยอมรับของผู้ที่อยู่ใต้อำนาจ เป็นอำนาจที่ได้รับการกำหนดเป็นสถาบัน คือเป็นกฎสังคมที่ยึดถือสืบต่อกันจนเป็นที่ยอมรับว่าถูกต้องชอบธรรมโดยสมาชิกของกลุ่มหรือสังคมอาจเรียกอำนาจชนิดนี้ว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (legitimate power) ซึ่งถือว่าเป็นอำนาจที่ได้รับฉันทานุมัติจากสมาชิกของสังคม Max Weber นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันจำแนกสิทธิอำนาจเป็นสามแบบคือ

๑. สิทธิอำนาจโดยบารมี (charismatic authority) เป็นอำนาจที่ได้รับการยอมรับเนื่องจากคุณสมบัติพิเศษของบุคคล ผู้นำที่มีอำนาจเป็นที่ยอมรับของคนจำนวนมากเนื่องจาก

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙-๘๐.

“บารมี” ของตัวผู้นำคนนั้น อำนาจแบบนี้แม้ว่าเป็นอำนาจที่เนื่องมาจากคุณสมบัติเฉพาะตัวของบุคคลก็ตาม แต่คุณสมบัติชนิดใดจะทำให้บุคคลได้รับการยอมรับให้มีสิทธิอำนาจหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับความรู้สึกนึกคิดของคนจำนวนมากในสังคม เช่น ในภาวะที่สังคมกำลังระส่ำระสายหรือตกอยู่ในปัญหาร้ายแรง คนส่วนใหญ่จะเรียกร้องต้องการผู้นำที่เข้มแข็งเด็ดขาด บุคคลที่มีคุณสมบัติเช่นนั้น ก็จะเป็นที่ยอมรับ เช่น ฮิตเลอร์ หรือสังคมนิยมในสมัยที่กำลังดิ้นรนให้พ้นจากอำนาจของอังกฤษ มหาตมะคานธีได้รับการยกย่องเป็นผู้นำเนื่องจากมีคุณธรรม และสามารถสร้างสามัคคีในหมู่ชนต่าง ๆ ได้

๒. สิทธิอำนาจโดยประเพณี (traditional authority) ได้แก่ อำนาจที่มาจากธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดกันมานาน เช่น ประเพณีการสืบทอดอำนาจในระบบกษัตริย์ สังคมที่ปกครองโดยระบบกษัตริย์มาแต่โบราณ มีความเชื่อและประเพณีเกี่ยวกับอำนาจของผู้นำที่ประชาชนมักยอมรับโดยไม่มีข้อสงสัย เช่น ความเชื่อว่ากษัตริย์และเชื้อพระวงศ์เป็นสมมติเทพที่จุติมาเพื่อปกครองมนุษย์

๓. สิทธิอำนาจโดยหลักเหตุผลและกฎหมาย (rational-legal authority) เป็นอำนาจที่มาจากกฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นตามความจำเป็นขององค์การ องค์การสมัยใหม่ต้องมีการจัดระเบียบอย่างเป็นทางการ ต้องมีการกำหนดขึ้นตามความรับผิดชอบ และการบังคับบัญชาอย่างชัดเจนแน่นอน ผู้ที่อยู่ในองค์การจึงมีอำนาจชอบธรรม ลดหลั่นกันตามสายการบังคับบัญชา และตามบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้จัดการมีอำนาจเหนือเสมียนพนักงาน ครูมีอำนาจควบคุมนักเรียน ตำรวจจราจรมีอำนาจควบคุมผู้ใช้รถใช้ถนน เป็นต้น ในสังคมสมัยใหม่หรือระบบการเมืองสมัยใหม่อำนาจของผู้นำและเจ้าหน้าที่ของรัฐ มักเกิดจากกฎหมาย เช่น โดยการเลือกตั้งหรือแต่งตั้งตามรัฐธรรมนูญ และกฎระเบียบการบริหารราชการ

การแยกประเภทอำนาจเป็น ๓ แบบดังกล่าว เป็นเพียงรูปแบบทางทฤษฎีที่เรียกว่า “ideal type” ในความเป็นจริงบุคคลหนึ่งอาจมีอำนาจทั้งสามแบบหรือมีคุณสมบัติทั้งสามด้านในตัวคนเดียวก็ได้

สิทธิอำนาจอันชอบธรรมเป็นอำนาจที่สำคัญสำหรับผู้ปกครอง ถึงแม้ผู้ปกครองจะยึดอำนาจรัฐด้วยการใช้กำลังบังคับตอนต้น แต่การรักษาอำนาจเอาไว้ให้ได้อย่างมั่นคง จำเป็นต้องสร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจของตนด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น โดยการออกกฎหมายนิรโทษกรรมให้แก่ตนเองหรือสร้างรัฐธรรมนูญขึ้นใหม่เพื่อรับรองอำนาจของตน ตลอดจนสร้างความนิยมให้แก่ตนเองด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนยอมรับ วิธีการเหล่านี้คือวิธีการสร้างความชอบธรรม (legitimacy) ความชอบธรรมเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการรักษาไว้ซึ่งอำนาจและการใช้อำนาจของผู้ปกครอง มิฉะนั้นแล้วผู้ปกครองจะถูกต่อต้านหรือถูกล้มล้างอำนาจได้โดยง่ายอาจกล่าวได้ว่าความชอบธรรมก็คือพลังทางสังคมที่ค้ำจุนอำนาจของผู้ปกครองนั่นเอง^{๑๑}

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗-๘๘.

๔.๑.๔.๓ สถาบันเศรษฐกิจ

คำว่าเศรษฐกิจ (economy) หมายถึงกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการกับทรัพยากรที่มีอย่างจำกัด ด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการอันไม่มีที่สิ้นสุดของมนุษย์ให้ได้มากที่สุด และอย่างประหยัดที่สุด

ส่วนคำว่าสถาบันเศรษฐกิจ (economic institution) หมายถึงสถาบันสังคมสถาบันหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับกิจกรรมขั้นพื้นฐานของมนุษย์เพื่อความอยู่รอด สถาบันเศรษฐกิจนี้มีส่วนประกอบที่เป็นกิจกรรมอยู่ ๓ ประการ คือ การผลิต การแจกจ่าย และการบริโภค

เนื่องจากสถาบันเศรษฐกิจเป็นสถาบันสังคมที่สำคัญมากสถาบันหนึ่ง จึงมีหน้าที่ต่อสังคม ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการผลิต จำหน่ายแจกจ่าย และการบริโภคอย่างแยกกันไม่ได้

สำหรับการผลิตบริการก็มี เช่น การศึกษา การดูแลสุขภาพพยาบาล การบันเทิง การสาธารณูปโภค การคมนาคม เป็นต้น

การผลิตต่าง ๆ เหล่านี้มีบุคคลทำหน้าที่รับผิดชอบ เช่น ชาวนาผลิตอาหาร กรรมกรผลิตสินค้าในโรงงาน แพทย์ดูแลสุขภาพพยาบาล พนักงานขับรถโดยสารให้บริการด้านการคมนาคม เป็นต้น

การผลิตนอกจากอาศัยบุคคลแล้วยังต้องอาศัยทุน ทรัพยากร และการจัดการ

การจำหน่ายแจกจ่าย สถาบันเศรษฐกิจมีหน้าที่ในการแจกจ่ายหรือกระจายสินค้าหรือบริการไปสู่สมาชิกของสังคม โดยมีตลาดเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน และมีสถาบันอื่น ๆ ช่วยสนับสนุน เช่น สถาบันการเงิน นายหน้า คนกลางหรือพ่อค้า เป็นผู้ดำเนินการ

การบริโภค เป็นหน้าที่ของสมาชิกในสังคมที่เกี่ยวข้องทั้งหมดจะทำการบริโภคหรือใช้สินค้าและบริการต่าง ๆ ที่ผลิตมาแล้ว ทั้งนี้เพื่อความอยู่รอดและความสะดวกในการดำเนินชีวิต หากปราศจากการบริโภคสถาบันเศรษฐกิจจะอยู่ไม่ได้

มนุษย์มีแบบแผนการดำรงชีวิตแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะของสังคมและลักษณะความเจริญ ทางเทคโนโลยี

กล่าวโดยลักษณะวิวัฒนาการตั้งแต่สมัยดั้งเดิมจนถึงสมัยปัจจุบัน รูปแบบการดำรงชีวิตซึ่งเป็นลักษณะทางเศรษฐกิจของมนุษย์พอสรุปได้ดังนี้

แบบการล่าสัตว์และการเก็บของป่า แบบการดำรงชีวิตแบบนี้เป็นแบบดั้งเดิมที่สุด เป็นแบบของมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมนุษย์อยู่กันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ มีการเดินทางระแวกเป็นประจำ ไม่ตั้งถิ่นฐานอยู่แน่นอน สุดแต่แต่ความสมบูรณ์ของพื้นที่

มนุษย์ในสังคมแบบดังกล่าวนี้ดำรงชีพอยู่ด้วยการล่าสัตว์และเก็บของป่า เช่น ผัก ผลไม้ และเห็ดอก มัน ดำรงชีวิตอยู่ไปวัน ๆ กิจกรรมผลิตไม่ปรากฏชัดแน่นอน เครื่องมือที่ใช้ในการล่าสัตว์เป็นเครื่องมือง่าย ๆ เช่น ไม้ หรือหินสำหรับขว้างหรือตีเหยื่อ เมื่อได้อาหารมาแล้วจะแบ่งกันกินภายในกลุ่มหรือภายในครอบครัว ไม่มีการออมทรัพย์ เมื่อบริโภคหมดแล้วจะไปล่าสัตว์และเก็บของกินมาใหม่

ส่วนใหญ่มนุษย์ผู้ชายมีหน้าที่ในการล่าสัตว์ ส่วนการเก็บของป่ามักจะเป็นหน้าที่ของเด็กและผู้หญิงกับคนชรา

แบบการเกษตรแผนเก่า ในสังคมมนุษย์เริ่มรู้จักการเพาะปลูกด้วยวิธีง่าย ๆ เมื่อประมาณ ๙,๐๐๐ ปีที่ผ่านมาเอง โดยการเผาป่าและถางที่ดินให้เตียนแล้วนำเมล็ดพืชลงปลูก กิจกรรมการผลิต

เริ่มขึ้นในขั้นนี้ ระดับเทคโนโลยีก็จะพัฒนาขึ้นมากกว่าเดิม มนุษย์รู้จักประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องมือนานต่าง ๆ แต่เป็นลักษณะง่าย ๆ เช่น มีด จอบ และเสียม ครั้นดินเริ่มจืดก็จะเร่ร่อนไปหาที่เพาะปลูกด้วยวิธีการแบบเดิม คือการเผาป่าและถางที่ดิน การเกษตรแบบนี้เรียกว่าการทำไร่แบบเลื่อนลอย

ในเวลาต่อมาการผลิตเริ่มเป็นระบบมากขึ้นและพัฒนามากขึ้น มีการประดิษฐ์ไถเป็นเครื่องมือสำหรับการเพาะปลูก และมีการใช้แรงงานสัตว์เข้ามาช่วย การตั้งถิ่นฐานเริ่มแน่นหนาขึ้น ไม่มีการโยกย้ายหรือเร่ร่อน ไม่มีการทำไร่แบบเลื่อนลอยเพราะรู้จักพลิกหน้าดินทำให้ดินไม่จืดง่าย การผลิตมีผลออกมาสมบูรณ์มากขึ้น

เมื่อผลผลิตเหลือจากการบริโภคจะมีการแลกเปลี่ยนกันโดยขั้นแรกมีตลาดแบบง่าย ๆ เป็นสื่อในการแลกเปลี่ยน ระบบการตลาดในขั้นต้นนี้ใช้ของต่อของแลกกัน ต่อมาจึงมีการใช้สื่ออย่างอื่นเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน เช่น เงิน ทอง เป็นต้น

ในรูปแบบการเกษตรแผนเก่านี้มนุษย์มีลักษณะการดำรงชีวิตดีกว่าในรูปแบบแรก เป็นระบบมากขึ้นและรู้จักออมทรัพย์บ้าง

แบบการเกษตรแผนใหม่ แบบการเกษตรแผนใหม่เป็นรูปแบบของระบบเศรษฐกิจที่มีการพัฒนาให้เจริญก้าวหน้ามากขึ้นกว่าการเกษตรแผนเก่า ในขั้นนี้มีการนำเอาเทคโนโลยีและความเจริญทางวิทยาศาสตร์อื่น ๆ มาใช้ มีการพัฒนาเครื่องจักรมาใช้ในการไถ การเพาะปลูก แทนแรงงานสัตว์และแรงงานคน มีการใช้ปุ๋ยเพื่อเพิ่มผลผลิต มีการจัดระบบส่งน้ำหรือชลประทาน เพื่อให้การเพาะปลูกดำเนินไปตามตลอดฤดูกาลระบบการผลิตในการเกษตรแผนใหม่มุ่งเพื่อการจำหน่ายเป็นประการสำคัญ ดังนั้นจึงเร่งผลผลิตมาก และมีการลงทุนในการผลิตเพิ่มสูงขึ้น

การจำหน่ายมักจะดำเนินไปตามระบบตลาดที่ทันสมัย และมีกลไกของรัฐช่วยสนับสนุน ส่วนการบริโภคมีลักษณะที่สลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น สมาชิกเริ่มวางมาตรฐานการบริโภคให้สูงขึ้น และมีการรู้จักออมทรัพย์อย่างแพร่หลายเพื่อประโยชน์แก่การลงทุน

แบบการอุตสาหกรรม ในสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมนั้นจะมีการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้ในการผลิตเป็นอย่างสูง เครื่องจักรกลเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต และมีการพัฒนาให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น

ส่วนการจำหน่ายและการบริโภคของบุคคลในสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบนี้ก็คล้ายกับกันในระบบเศรษฐกิจแบบเกษตรแผนใหม่ กล่าวคืออาศัยกลไกการตลาดและกลไกของรัฐ และการบริโภคก็มีมาตรฐานสูงขึ้น รวมทั้งการออมทรัพย์และการลงทุนก็มีเพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องเกี่ยวกับระบบทรัพย์สินคือสิ่งที่ทำให้คนมีอำนาจในการควบคุมเหนือสิ่งของ ซึ่งสังคมยอมรับว่ามีความถาวรและเป็นเอกเทศเฉพาะสำหรับบุคคล กล่าวอีกนัยหนึ่งทรัพย์สินคือสิ่งที่ทำให้บุคคลมีสิทธิและหน้าที่ในสิ่งของที่เขาได้ยากและมีค่าบางอย่างเหนือบุคคลอื่น ดังนั้นผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สินสามารถมีสิทธิในการดำเนินการกับทรัพย์สินของตนอย่างไรก็ได้โดยเอกเทศ แต่ทรัพย์สินก็มีลักษณะเป็นสังคมด้วย คือได้รับการปกป้องจากกฎหมายและประเพณีในสังคม

ลักษณะของการมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ลักษณะที่แสดงว่าบุคคลมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินสามารถกล่าวได้ดังนี้คือ

๑. ทรัพย์สินสามารถทำการโอนได้ (transferability) จากยุคหนึ่งไปยังอีกยุคหนึ่ง เช่น จากบิดามารดาไปยังลูกหลาน กลายเป็นมรดกตกทอดประจำตระกูล ทรัพย์สินบางอย่างมีข้อห้ามมิให้จำหน่ายแต่โอนได้ เช่น คนที่ได้รับที่ดินทำกินจากทางราชการไม่มีสิทธิจำหน่ายที่ดินผืนนั้น แต่อาจจะโอนให้ลูกหลานทำกินต่อไปได้

๒. กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินไม่จำเป็นต้องหมายถึงการใช้ประโยชน์ในทรัพย์สินอย่างแท้จริง โดยเจ้าของก็ได้ เช่น อาจจะให้คนอื่นเช่าอาคาร หรือที่ดิน หรือให้คนอื่นกู้ยืมทรัพย์สินไปใช้ได้

๓. ทรัพย์สินมีส่วนทำให้ผู้เป็นเจ้าของมีอำนาจหรือมีพลัง เช่น กรณีที่บุคคลผู้เป็นเจ้าของสิ่งของที่มีค่าและหาได้ยาก และสิ่งของนั้นเป็นที่ปรารถนาของคนอื่นจำนวนมาก กรณีเช่นนี้ผู้ที่เป็นเจ้าของย่อมมีอำนาจในการกำหนดค่าของที่ดินครอบครอง เช่น เงินทอง เพชรพลอย ซึ่งเป็นของหายาก ผู้ที่เป็นเจ้าของย่อมมีอำนาจในการกำหนดราคาสูงได้^{๑๒}

๔.๑.๔.๔ สถาบันศาสนา

บุคคลบางคนมีความเลื่อมใสในศาสนามาก มีการเชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสอนของศาสนา รวมทั้งระเบียบประเพณีของศาสนาทุกอย่าง แต่ก็มีบางคนที่มีความคิดและการปฏิบัติในทางต่อต้านหรือตรงกันข้ามกับแนวทางของศาสนา โดยไม่เชื่อว่าศาสนามีประโยชน์และมีหน้าที่ที่ดีในสังคม ในสมัยนี้โลกมีความเจริญทางวิทยาศาสตร์มาก แนวโน้มของคนที่จะยึดเอาคำสอนทางศาสนาแบบประเพณีก็จะลดน้อยถอยลง ถึงกระนั้นก็มีนักปราชญ์บางกลุ่มที่ยังมองเห็นว่าศาสนามีความจำเป็นต่อมนุษยชาติอยู่ตราบดีที่มนุษย์ยังไม่สามารถจะค้นหาคำตอบเกี่ยวกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติของตนได้

กล่าวโดยสรุป มีนักคิดอยู่ ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ ที่ทำการศึกษาศาสนาในปัจจุบันนี้ คือ

๑) กลุ่มที่เชื่อว่าศาสนาไม่มีประโยชน์ต่อสังคม แต่เป็นกาฝากหรือเป็นยาพิษมอมเมาให้ประชาชนหลงเชื่อ เพื่อผลประโยชน์ของตัวแทนศาสนา กลุ่มนี้มีความเชื่อว่าความสุขของมนุษย์สามารถจะหาได้จากความเจริญทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งเชื่อว่าสามารถสนองตอบความต้องการของมนุษย์อย่างกลุ่มนี้ได้รับอิทธิพลจาก Karl Marx และ Frederick Engels รวมทั้งจากนักวัตถุนิยมและสังคมนิยมสมัยใหม่เป็นจำนวนมาก

๒) กลุ่มที่เชื่อว่าศาสนายังเป็นสิ่งจำเป็นแก่ชีวิตและมีคุณค่าแก่สังคมยากที่จะหาสิ่งใดมาทำหน้าที่แทนได้ สังคมเจริญมากเท่าไร ศาสนาก็ยิ่งเป็นที่ต้องการมากขึ้นเท่านั้น กลุ่มนี้มีความเชื่อมั่นว่าศาสนาเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งยวดสำหรับจิตใจของมนุษย์ เหมือนกับอาหารเป็นสิ่งจำเป็นแก่ร่างกาย นักสังคมศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเห็นว่าศาสนาเป็นสิ่งที่มีความจำเป็น นักปรัชญาและนักศาสนาโดยทั่วไปย่อมจะยึดมั่นอยู่กับค่านิยมของศาสนาอย่างแน่นแฟ้น

ศาสนาสามารถจะศึกษาได้จากหลายวิชาการ และนักปราชญ์ต่างก็มองศาสนาด้วยทรรศนะที่ไม่เหมือนกัน นักเทววิทยามองศาสนาว่าเป็นข้อเท็จจริงที่เปิดเผยให้เห็นแก่นแท้ของสังคม นักปรัชญามองศาสนาว่าเกิดจากความพยายามของมนุษย์เพื่อจะอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดจากความอยากรู้ของมนุษย์สิ่งลึกลับซึ่งอยู่เหนือเหตุผลแบบธรรมดา

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓-๙๕.

นักจิตวิทยาศึกษาศาสนาในฐานะเป็นปัจจัยช่วยตอบสนองความต้องการของมนุษย์ และช่วยอธิบายสาเหตุบางอย่างที่เกิดจากพฤติกรรมอย่างรู้ที่ฝังแน่นอยู่ในสัญชาตญาณของมนุษย์ รวมทั้งเป็นปัจจัยช่วยกระตุ้นให้บุคคลทำสิ่งต่าง ๆ ตามความเหมาะสมกับบรรทัดฐาน ความประพฤติ นักรัฐศาสตร์มองศาสนาในแง่ที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครอง เช่น ศาสนาว่าเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความวุ่นวายทางการเมือง หรือไม่ก็เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการต่อสู้เพื่อสิทธิของชนที่นับถือศาสนา นั้น ๆ

นักมานุษยวิทยามองศาสนาในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับความเชื่อ และการปฏิบัติของมนุษย์ในส่วนต่าง ๆ ของโลกที่ไม่เหมือนกัน นักเศรษฐศาสตร์มองศาสนาว่าเป็นตัวถ่วงความเจริญ การผลิตทางเศรษฐกิจหรือไม่ก็เป็นปัจจัยช่วยส่งเสริมความเจริญก้าวหน้าของระบบเศรษฐกิจ

สำหรับนักสังคมวิทยานั้น ศาสนาได้รับการศึกษาในฐานะเป็นองค์การหรือสถาบันที่ปฏิบัติหน้าที่เพื่อความเป็นปึกแผ่นแห่งสังคม รวมทั้งศึกษาศาสนาในฐานะเป็นปัจจัยที่มีส่วนรับผิดชอบต่อการระส่ำระสาย การต่อสู้ แ่งแย่ง และการเป็นปฏิปักษ์ต่อกันและกัน

กล่าวโดยสรุปโดยทางสังคมวิทยา ศาสนารวมเอาหลักความเชื่อและการปฏิบัติทุกอย่างของบุคคลในสังคม ซึ่งดำเนินไปในระบบเดียวกัน กล่าวคือสมาชิกโดยส่วนใหญ่ยอมรับหลักการระเบียบประเพณีและการปฏิบัติตามหลักการในแนวที่ไม่แตกต่างกันเลยเพราะฉะนั้นศาสนาในแง่นี้จึงเป็นความเชื่อและการปฏิบัติร่วมกัน (shared belief and practice) หรือเป็นระบบความเชื่อและการปฏิบัติอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน (a unified system of belief and practices) โดยมีการปฏิบัติหน้าที่ทั้งที่เกี่ยวข้องของโลกนี้และโลกหน้า^{๑๓}

๔.๑.๔.๕ สถาบันการศึกษา

สถาบันการศึกษาในความหมายทางสังคมวิทยาไม่ได้หมายถึงโรงเรียนหรือสถาบันที่ทำหน้าที่ให้การศึกษา แต่หมายถึงแบบแผนบรรทัดฐานหรือระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอน การถ่ายทอดวัฒนธรรมความรู้ความคิดต่าง ๆ การศึกษาเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมสมาชิกให้เป็นไปตามที่สังคมต้องการ ถือเป็นกระบวนการพื้นฐานที่พบเห็นได้ในทุกสังคม ไม่ว่าสังคมดั้งเดิมหรือสังคมสมัยใหม่ เพียงแต่อาจจะแตกต่างกันไปในรูปแบบการเรียนการสอน ลักษณะผู้เรียนผู้สอน สารที่สอน สื่อ หรือเทคนิควิธีการต่าง ๆ ที่ใช้ ซึ่งแบบแผนการปฏิบัติที่เป็นอยู่ถือเป็นบรรทัดฐานทางการศึกษาของสังคมนั้น ๆ

การศึกษาในสังคมดั้งเดิมเป็นการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ ไม่มีใครถูกกำหนดให้เป็นครู หรือนักเรียนโดยตรง ครอบครัวและผู้อาวุโสเป็นผู้ทำหน้าที่สอนและฝึกฝนอบรมผู้เยาว์ ผู้เยาว์จะได้รับการถ่ายทอดปลูกฝังความรู้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น การล่าสัตว์ เก็บพืชผัก การสร้างที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม การรู้จักหาอาหาร ทำงานบ้าน การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ตลอดจนระบบคุณค่าที่สำคัญ เด็กจะเรียนรู้โดยผ่านการบอกเล่า การสังเกต การเลียนแบบ หรือการช่วยเหลือผู้ใหญ่ทำงาน คนในสังคมดั้งเดิมมีความรู้ไม่แตกต่างกันนัก มีความสามารถทำอะไรได้เหมือน ๆ กัน นอกจากความรู้

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

ความสามารถที่คล้ายคลึงกัน ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมก็จัดอยู่ในระดับเดียวกัน ความแตกต่างทางชนชั้นรวมทั้งความแตกต่างทางการศึกษาเริ่มมีให้เห็นในสังคมเกษตรกรรม ขณะที่ผลผลิตส่วนเกินมีมากขึ้น ความหลากหลายทางอาชีพก็มีมากขึ้น ในสังคมเกษตรกรรมนอกเหนือจากชาวไร่ชาวนายังมีพ่อค้า ทหาร พระ นักปกครอง และช่างฝีมืออื่น ๆ คนเหล่านี้นอกจากจะต่างกันทางอาชีพแล้วยังมีฐานะทางอำนาจเศรษฐกิจและการฝึกฝนอบรมที่ต่างกัน เด็กที่มาจากครอบครัวชนชั้นสูงจะได้รับการศึกษาอย่างเป็นทางการจากครู ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือพระ ในสังคมดั้งเดิมการศึกษาไปกับกระบวนการสังคมเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ออก แต่ในสังคมเกษตรกรรมการศึกษาอย่างเป็นทางการปรากฏให้เห็นชัดเจน คนบางกลุ่ม บางพวกสามารถไปหาความรู้นอกบ้านได้ มีคนทำหน้าที่เป็นครูสอนความรู้ให้ นอกเหนือจากพ่อแม่ ญาติพี่น้องในครอบครัว เช่น เด็กผู้ชายอาจจะได้เรียนอ่าน เรียนเขียน หรือหลักศาสนาอื่น ๆ จากพระที่วัด หรือเด็กในเมืองอาจจะไปเรียนเกี่ยวกับการค้าหรือช่างฝีมือจากแหล่งวิชานอกบ้านเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการประกอบอาชีพ เป็นต้น ในสังคมเกษตรกรรมคนมักจะมีอาชีพตามพ่อแม่และบรรพบุรุษดำรงฐานะตามสภาพเดิมของครอบครัว การศึกษาอย่างเป็นทางการทำหน้าที่เป็นเพียงเครื่องเสริมฐานะหรือเสริมความรู้ในการประกอบอาชีพมากกว่าเป็นตัวกำหนดอาชีพหรือเป็นหนทางในการเลื่อนฐานะทางสังคมอย่างที่เป็นอย่างในปัจจุบัน ในวิถีการผลิตของสังคมสมัยใหม่หรือสังคมอุตสาหกรรมมีลักษณะการแบ่งงานกันทำสูงมาก การศึกษาอย่างเป็นทางการจึงมีบทบาทสำคัญในการฝึกฝนอบรมและเลือกสรรคนเข้ามารับตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ การเรียนรู้เฉพาะจากครอบครัวไม่เพียงพออีกต่อไป สำหรับการดำรงชีวิตในโลกปัจจุบันซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว ความรู้เฉพาะตัวซึ่งถ่ายทอดจากคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่งไม่อาจจะเตรียมคนสำหรับอนาคตได้สังคมจำเป็นต้องจัดองค์กรใหม่ขึ้นทำหน้าที่ให้การศึกษาโดยตรง นั่นคือการจัดการศึกษาอย่างเป็นทางการในระบบโรงเรียนซึ่งมีโครงสร้างและกฎเกณฑ์การทำงานของตนเองและทำหน้าที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนการถ่ายทอดวิชาความรู้โดยตรง คนในสังคมสมัยใหม่ไม่ผูกพัน ตัวเองอยู่กับอาชีพของพ่อแม่ การเปลี่ยนแปลงฐานะและอาชีพเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ทั่วไปโดยมีการศึกษาเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ เด็กในสังคมสมัยใหม่จะใช้เวลาอยู่ในโรงเรียนคนละหลาย ๆ ปีจึงทำให้เป็นสาเหตุหนึ่งที่วัฒนธรรมวัยรุ่นปรากฏรูปแบบที่เห็นเด่นชัดกว่าสังคมสมัยก่อนและกลุ่มเพื่อนก็มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดและแบบแผนพฤติกรรมของวัยรุนอย่างมาก แต่ถึงแม้การศึกษาในระบบโรงเรียนจะมีบทบาทมากในสังคมสมัยใหม่ก็ไม่ได้หมายความว่าแหล่งรู้แหล่งเดียวของคนในสังคม การศึกษาในสังคมสมัยใหม่เราอาจจะแบ่งได้เป็น ๓ รูปแบบคือ

๑. การศึกษาอย่างเป็นทางการ (formal education) หมายถึงการศึกษาในระบบโรงเรียนซึ่งมีการจัดทำแผนการศึกษาไว้แน่นอน มีระบบการบริหารการกำหนดวัตถุประสงค์การศึกษา หลักสูตรวิธีการเรียนการสอนระยะเวลา การวัดผล ตลอดจนการกำหนดกฎเกณฑ์อื่น ๆ รวมทั้งคุณสมบัติผู้เรียนผู้สอนและบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องโดยทั่วไปการศึกษาในระบบโรงเรียนจะแบ่งเป็น ๔ ระดับ คือ อนุบาล ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ระดับอนุบาลเป็นการขยายการเรียนรู้จากบ้าน เป็นระดับที่ช่วยเตรียมความพร้อมให้กับเด็ก ระดับประถมศึกษา เป็นระดับที่สอนให้เด็กรู้จักอ่าน คิด เขียนและเรียนรู้พื้นฐานเพื่อใช้ในการดำรงชีวิต ระดับมัธยมศึกษา เป็นการเรียนรู้วิชาที่มีเนื้อหาซับซ้อนขึ้น แยกย่อยมากขึ้น และอาจจะมิวิชาชีพประกอบอยู่ด้วย ส่วนระดับอุดมศึกษานั้นเป็นการเรียนรู้ทักษะวิชาชีพระดับสูง การกำหนดจำนวนปีในแต่ละระดับนั้นจะแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับ

ความเหมาะสมของสังคมนั้น ๆ และในแต่ละสังคมมักจะกำหนดการศึกษาภาคบังคับ (compulsory education) ซึ่งเป็นการศึกษาที่จัดให้เปล่าเพื่อให้สมาชิกในสังคมทุกคนได้เรียนเท่าเทียมกันอย่างน้อยในระดับหนึ่ง เช่น สังคมไทยกำหนด ๖ ปี คือ ชั้นประถม ๑-๖ อายุที่อยู่ในเกณฑ์บังคับคือ ๗-๑๕ ปี สหรัฐอเมริกา ๑๒ ปี เป็นต้น

๒. การศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ (informal education) หมายถึงการศึกษาแบบไม่มีระบบ เป็นการเรียนรู้ที่ได้จากประสบการณ์ จากสิ่งแวดล้อม จากการติดต่อเกี่ยวข้องกับผู้อื่น ซึ่งไม่มีหลักสูตร ไม่มีแบบแผนอะไร เป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาไม่มีใครเป็นครูเป็นนักเรียนที่แน่นอน เพราะทุกคนต่างก็เรียนรู้จากคนอื่นและให้อิทธิพลต่อการเรียนรู้ของคนอื่นเช่นกัน เช่น การเรียนรู้จากครอบครัว เพื่อน และสื่อสารมวลชนต่าง ๆ เป็นต้น

๓. การศึกษานอกระบบ (non-formal education) หมายถึงการศึกษาที่จัดขึ้นนอกเหนือจากการศึกษาในระบบโรงเรียนตามปกติ ซึ่งอาจจะมีการกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์ แต่มีลักษณะไม่เคร่งครัดเท่าการศึกษาในระบบโรงเรียน สามารถยืดหยุ่นได้ตามความเหมาะสมและมีขอบเขตกว้างขวางมาก ครอบคลุมกิจกรรมทุกอย่างที่อยู่นอกโรงเรียน จัดบริการเพื่อคนทุกเพศทุกวัย ซึ่งส่วนมากเป็นผู้ที่ไม่อยู่ในวัยเรียนหรือพ้นวัยเรียนไปแล้ว หรือผู้ที่ขาดโอกาสทางการศึกษา การศึกษาที่จัดทำขึ้นนี้ได้หลายลักษณะ เช่น การจัดการศึกษาผู้ใหญ่ การจัดศูนย์เด็กก่อนวัยเรียน การฝึกฝนอาชีพ การฝึกอบรมระยะสั้น การเสนอบทเรียนทางวิทยุ โทรทัศน์ เป็นต้น^{๑๔}

จะเห็นได้ว่าบุคคลคนนั้นย่อมมีความสัมพันธ์กับบุคคลทั้งในแง่ปัจเจกชนและครอบครัว ตลอดจนสถาบันซึ่งเป็นที่ยอมรับของกลุ่มชนกลุ่มต่าง ๆ กล่าวคือเริ่มจากการปรับปรุงตัวเองทั้งเรื่องบุคลิกภาพและการแสดงออกต่อผู้อื่นด้วยความสุภาพอ่อนโยน เข้าใจผู้อื่น เอาใจเขามาใส่ใจเรา มีเมตตากรุณา ให้ความสงเคราะห์และวางตัวให้เหมาะกับหลักสุปปริสธรรม ในส่วนครอบครัวนั้นก็มีหลักทิศ ๖ คือทิศเบื้องหน้าและทิศเบื้องหลังที่มารดาบิดาพึงปฏิบัติต่อบุตรธิดามีให้การศึกษาเป็นต้น บุตรธิดาก็ต้องกตัญญูต่อมารดาบิดามีเลี้ยงท่านตอบเมื่อยามแก่ชรา เป็นต้น ต่อมาในส่วนที่เกี่ยวกับสถาบันการเมืองคือทำตนเป็นพลเมืองดี เคารพกฎหมาย รู้จักหน้าที่และสิทธิของพลเมือง มีเสียภาษีอากรและเคารพหลักการของประชาธิปไตย เป็นต้น ในส่วนสถาบันเศรษฐกิจก็ต้องรู้จักประกอบสัมมาชีพ เพิ่มผลเศรษฐกิจให้แก่ประเทศชาติ ในส่วนศาสนาก็ต้องปฏิบัติตามคำสอนของศาสนา ทำนุบำรุงศาสนา ถือนหลักคุณธรรมนำทางชีวิต ประการสุดท้ายได้แก่สถาบันการศึกษา ตัวเองต้องหมั่นศึกษาหาความรู้ และส่งเสริมการศึกษาให้ส่วนรวมมีความรู้ เพื่อเป็นหลักในการยกระดับความเป็นอยู่และพัฒนาประเทศต่อไป

จึงสรุปความได้ว่า จริตและมนุษยสัมพันธ์มีความสัมพันธ์ จริตคือความประพฤติ พันนิสัยหรือพื้นเพแห่งจิตของคนทั้งหลายที่หนักไปทางด้านใดด้านหนึ่งซึ่งแตกต่างกันไป และมนุษยสัมพันธ์คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับระหว่างมนุษย์อันจะเป็นสะพานทอดไปสู่การสร้างมิตร และการจงใจคน เป็นการพัฒนาตัวเองให้เป็นที่รู้จัก และขอบพอกแก่คนที่คบค้าสมาคมด้วย การที่บุคคลต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันจำเป็นต้องรู้จักนิสัยใจคอของกันและกัน การรู้จักจิตของกันและกันและการแสดงออกต่อ

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

กันซึ่งหมายถึงมนุษยสัมพันธ์จึงเป็นสื่อกลางในการประสานบุคคลกับบุคคลหรือองค์การต่อองค์การได้เป็นอย่างดี อันจะนำมาซึ่งการบรรลุวัตถุประสงค์ของแต่ละฝ่าย การที่จะสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลต้องยึดหลักการรู้จักตนเอง ยอมรับในธรรมชาติของบุคคลว่ามีความแตกต่างกัน และมีการแสดงออกต่อกันอย่างเหมาะสม ตลอดถึงการให้เกียรติซึ่งกันและกัน การสร้างความสัมพันธ์ในระดับต่าง ๆ คือ บุคคลกับบุคคล ชุมชน และสถาบัน จำเป็นต้องคำนึงถึงความแตกต่าง ขนบธรรมเนียม และการมีส่วนร่วมของผู้เกี่ยวข้อง รวมถึงการแสดงออกที่เหมาะสมต่อกัน

๔.๒ หลักธรรมในการพัฒนามนุษยสัมพันธ์

ข้อ ๔.๑ ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับมนุษยสัมพันธ์ โดยได้จำแนกระดับบุคคลและกลุ่มบุคคลออกเป็นประเภทต่าง ๆ คือระดับบุคคล กลุ่มบุคคล และสถาบัน ซึ่งประกอบด้วยสถาบันครอบครัว สถาบันการเมือง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันศาสนา และสถาบันการศึกษา เพราะฉะนั้น ในที่นี้จะได้นำเสนอหลักธรรมที่สอดคล้องกับการปรับปรุงแก้ไขพฤติกรรมของบุคคลในระดับนั้น ๆ ตามกรอบแนวคิดเรื่องจิตและมนุษยสัมพันธ์ต่อไป

๔.๒.๑ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษยสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับบุคคล

ในประเด็นนี้ หลักธรรมที่ควรนำมาบูรณาการประยุกต์ใช้ที่เหมาะสมที่สุด คือ ทิศ ๖^{๑๕} โดยอาศัยอรรถาธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ดังนี้

ทิศ ๖ บุคคลประเภทต่าง ๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ทางสังคมดุจทิศที่อยู่รอบตัว

๑. ปุริตถิมทิศ ทิศเบื้องตัน คือ ทิศตะวันออก ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน

ก. บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดา ผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ดังนี้

- ๑) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
- ๒) ช่วยทำงานของท่าน
- ๓) ดำรงวงศ์สกุล
- ๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
- ๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. บิดามารดาย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้

- ๑) ห้ามปรามจากความชั่ว
- ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- ๔) หาคู่ครองที่สมควรให้

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๒/๒๑๒-๒๑๖.

๕) มอบทรัพย์สินสมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

๒. ทักษิณทิส ทิศเบื้องขวา คือ ทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็นทักษิณยบุคคลควรแก่การบูชาคุณ

ก. ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นทิศเบื้องขวา ดังนี้

- ๑) ลูกต้อนรับ
- ๒) เข้าไปหา (เพื่อบำรุง คอยรับใช้ ปรีกษา ชักถาม และรับคำแนะนำ เป็นต้น)
- ๓) ใฝ่ใจเรียน (คือ มีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา และรู้จักฟังให้เกิดปัญญา)
- ๔) ประณิบัติ ช่วยบริการ
- ๕) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ (คือ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ)

ข. ครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

- ๑) ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
- ๒) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- ๓) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
- ๔) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่คณะ
- ๕) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิส (สอนฝึกให้รู้จักเลี้ยงตัวรักษาตนในอันที่จะดำเนินชีวิตต่อไปด้วยดี รับรองความรู้ความประพฤติให้เป็นที่ยอมรับในการไปประกอบอาชีพเป็นอยู่ได้ด้วยดี)

๓. ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง คือ ทิศตะวันตก ได้แก่ บุตรภรรยา เพราะมีขึ้นภายหลังและคอยเป็นกำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง

ก. สามีพึงบำรุงภรรยา ผู้เป็นทิศเบื้องหลัง ดังนี้

- ๑) ยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะที่เป็นภรรยา
- ๒) ไม่ดูหมิ่น
- ๓) ไม่นอกใจ
- ๔) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้
- ๕) หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

ข. ภรรยาย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้

- ๑) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
- ๒) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
- ๓) ไม่นอกใจ
- ๔) รักษาทรัพย์สินสมบัติที่หามาได้
- ๕) ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

๔. อุตตรทิส ทิศเบื้องซ้าย คือ ทิศเหนือ ได้แก่ มิตรสหาย เพราะเป็นผู้ช่วยให้ข้ามพ้นอุปสรรคภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุน ให้บรรลุความสำเร็จ

ก. บุคคลพึงบำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย ดังนี้

- ๑) เผื่อแผ่แบ่งปัน
- ๒) พุดจากมีน้ำใจ
- ๓) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

๔) มีदनเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน

๕) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน

ข. มิตรสหายย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้

๑) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน

๒) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน

๓) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้

๔) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก

๕) นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร

๕. เภฏฐิมทิส ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ คนรับใช้และคนงาน เพราะเป็นผู้ช่วยทำการงาน

ต่าง ๆ เป็นฐานกำลังให้

ก. นายพึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นทิศเบื้องล่าง ดังนี้

๑) จัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ

๒) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่

๓) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น

๔) ได้ของแปลก ๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้

๕) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร

ข. คนรับใช้และคนงานย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้

๑) เริ่มทำการงานก่อนนาย

๒) เลิกงานที่หลังนาย

๓) ถือเอาแต่ของที่นายให้

๔) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น

๕) นำเกียรติคุณของนายไปเผยแพร่

๖. อุปริมทิส ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ เพราะเป็นผู้สูงด้วย

คุณธรรมและเป็นผู้นำทางจิตใจ

ก. คฤหัสถ์ย่อมบำรุงพระสงฆ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน ดังนี้

๑) ทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา

๒) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา

๓) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา

๔) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ

๕) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

ข. พระสงฆ์ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้

๑) ห้ามปรามจากคนชั่ว

๒) ตั้งอยู่ในความดี

๓) อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี

๔) ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง

๕) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง

๖) บอกทางสวรรค์ คือทางชีวิตที่มีความสุขความเจริญให้

ผู้ปฏิบัติดังกล่าวนี้ชื่อว่า ปกปักษ์รักษาทั่วทุกทิศให้เป็นแดนเกษมสุขปลอดภัย^{๑๖}

๔.๒.๒ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ต่อกลุ่มชน

ในประเด็นนี้ หัวข้อธรรมที่นำมาบูรณาการประยุกต์ใช้ที่เหมาะสมที่สุด คือ สปัจริยธรรม^{๑๗} มีนัยอธิบายดังนี้

สปัจริยธรรม ๗ ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ, คุณสมบัติของคนดี, ธรรมของผู้ดี

๑. ธัมมัญญตา ความรู้จักธรรม รู้หลักธรรม หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมตา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล และรู้หลักการทำให้เกิดผล เช่น ศึกษารู้ว่าหลักธรรมข้อนั้น ๆ คืออะไร มีอะไรบ้าง พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าหลักการปกครองตามราชประเพณีเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง รู้ว่าต้องการทำเหตุอันนี้ ๆ หรือกระทำตามหลักการข้อนี้ ๆ จึงจะทำให้เกิดผลที่ต้องการหรือบรรลุจุดหมายอันนั้น ๆ เป็นต้น

๒. อัตถัญญตา ความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำ หรือความเป็นไปตามหลัก เช่น รู้ว่าหลักธรรมหรือภาชิตข้อนั้น ๆ มีความหมายว่าอย่างไร หลักนั้น ๆ มีความมุ่งหมายอย่างไร กำหนดไว้หรือพึงปฏิบัติเพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร การที่ตนกระทำอยู่มีความมุ่งหมายอย่างไร เมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

๓. อัตถัญญตา ความรู้จักตน คือ รู้ว่า เรานั้น ว่าโดยฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เท่าไร อย่างไร แล้วประพฤติให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป

๔. มัตถัญญตา ความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี เช่น ศึกษารู้จักประมาณในการรับและบริโภคปัจจัยสี่ ศึกษารู้จักประมาณในการใช้จ่ายโภคทรัพย์ พระมหากษัตริย์รู้จักประมาณในการลงทัณฑ์อาญาและในการเก็บภาษี เป็นต้น

๕. กาลัญญตา ความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่ควรหรือจะต้องใช้ในการประกอบกิจ ทำหน้าที่การงาน หรือปฏิบัติกรต่าง ๆ เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา เป็นต้น

๖. ปริสฺสัญญตา ความรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจที่ควรปฏิบัติต่อชุมชนนั้น ๆ ว่า ชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหา จะต้องทำกิจอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์

๗. ปุคคฺลัญญตา หรือ ปุคคฺลปโรปรัญญตา ความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคลว่าโดยอัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะ

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙๑-๑๙๖.

^{๑๗} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๓/๓๓๓., อัง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓-๑๔๖.

ปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้ จะตำหนิ ยกย่อง และแนะนำสั่งสอนอย่างไร เป็นต้น

อนึ่ง หลักธรรมเสริมสำหรับนำมาประยุกต์ใช้กับกลุ่มชนควรมีโลกบาลธรรม ได้แก่ธรรม คຸ່ມครองโลกคือ ธรรมที่ช่วยให้โลกมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เดือดร้อนและสับสนวุ่นวาย ประกอบด้วย

๑. หิริ ความละอายบาป, ละอายใจต่อการทำความชั่ว
๒. โอตตัปปะ ความกลัวบาป, เกรงกลัวต่อความชั่ว^{๑๘}

๔.๒.๓ หลักธรรมเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ต่อองค์การระดับสถาบัน

๔.๒.๓.๑ สถาบันครอบครัว

สถาบันครอบครัวนอกจากจะใช้หลักทศ ๖ ข้อปฏิบัติระหว่างมารดากับบุตร และระหว่างสามีกับภรรยา ควรประยุกต์ใช้กຸลจີรฎฐิติธรรม ๔ คือธรรมสำหรับดำรงความมั่งคั่งของตระกูลให้ยั่งยืน

๑. นัฎฐคเวสนา ของหายของหมด รู้จักหามาไว้
๒. ชินณปฏิสังขรณา ของเก่าของชำรุด รู้จักบูรณะ ซ่อมแซม
๓. ปริมิตปานโกชนา รู้จักประมาณในการกินการใช้
๔. อธิปจจสีลวันตสถาปนา ตั้งผู้มีศีลเป็นพ่อบ้านแม่เรือน^{๑๙}

๔.๒.๓.๒ สถาบันการเมือง

หลักธรรมที่ควรนำมาประยุกต์กับการเมือง การปกครอง ได้แก่ ราชธรรม ๑๐ หรือ ทศพิธราชธรรม^{๒๐} คือธรรมของพระราชา กิจวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินประพฤติ, คุณธรรมของผู้ปกครองหัวเมือง กล่าวคือธรรมของนักปกครอง ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายเสริมดังนี้

๑. ทาน การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์

๒. ศีล ความประพฤติดีงาม คือ สำรวมกายและวจีหาวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษา กิตติคุณให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดูแคลน

๓. ปริจจาคะ การบริจจาค คือ เสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

๔. อาชชวะ ความซื่อตรง คือ ซื่อสัตย์ไว้มารยาท ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

^{๑๘} อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๙/๖๓.

^{๑๙} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๘/๓๗๕-๓๗๖.

^{๒๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒.

๕. **มัทวะ** ความอ่อนโยน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถีองค์ มีความงามสง่า เกิดแต่ท่วงทีกริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ได้รับความรักภักดี แต่มีขาดยาเกรง

๖. **ตปะ** ความทรงเดช คือ แผลดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำอำยิจิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ไม่ยอมให้หลงไหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอหรืออย่างสามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์

๗. **อภิกโรธ** ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราดลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจำไว้ระงับความเคืองขุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง

๘. **อวิหิงสา** ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบคั้นกดขี่ เช่น เก็บภาษีชู้ดริต หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเห็จอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใดเพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

๙. **ขันติ** ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกย่ำถูกหยันด้วยคำเสียดสีกลางอย่างไร ก็ไม่หมดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณีที่ทำบำเพ็ญโดยชอบธรรม

๑๐. **อวิโรธนะ** ความไม่คลาดธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ไม่มี ความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีส่าย ลากสัการะ หรืออภิชฌาณ อนิภิชฌาณใด ๆ สถิตมั่นในธรรมทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม กดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม กดี ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป^{๒๑}

๔.๒.๓.๓ สถาบันเศรษฐกิจ

หลักธรรมที่ควรนำมาบูรณาการประยุกต์ใช้กับสถาบันเศรษฐกิจได้แก่ ทิฐุธรรมมีกัตถสังวัตตนิทธรรม ๔ ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน หลักธรรมอันอำนวยประโยชน์สุขขั้นต้นได้แก่

๑. **อุฏฐานสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การทำงาน ประกอบอาชีพอันสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง ตรวจตรา หาอุบายวิธี สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี

๒. **อารักขสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์ และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย

๓. **กัลยาณมิตตตา** คบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักกำหนดบุคคลในถิ่นที่อาศัย เลือกเสวนาสำเนียงศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณมีศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

สูตรนี้ในบาลีเรียกว่า เกสปุตติยสูตร ที่ชื่อกาลามสูตร เพราะทรงแสดงแก่ชนเผ่ากาลามะแห่งวรรณะกษัตริย์ ที่ชื่อเกสปุตติยสูตร เพราะพวกกาลามะนั้นเป็นชาวเกสปุตตนิคม^{๒๔}

๔.๒.๓.๕ สถาบันการศึกษา

หลักธรรมที่ควรนำมาประยุกต์ใช้กับสถาบันการศึกษา ได้แก่ กัลยาณมิตรธรรม ๗ คือ องค์คุณของกัลยาณมิตร, คุณสมบัติของมิตรดีหรือมิตรแท้ คือท่านที่คบหรือเข้าหาแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดความดีงามและความเจริญ ในที่นี้มุ่งเอามิตรประเภทครูหรือพี่เลี้ยงเป็นสำคัญ

๑. **ปิโย** น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

๒. **ครุ** น่าเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกรับรองใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

๓. **ภาวนีโย** น่าเจริญใจ หรือน่ายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเฝ้าระวังด้วยความซาบซึ้ง ภูมิใจ

๔. **วตฺตา จ** รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. **วจนฺทฺขโม** อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษา ชักถาม คำเสนอ และวิพากษ์วิจารณ์ อดทนฟังได้ไม่เบื่อไม่ฉุนเฉียว

๖. **คัมภีรณฺจ กถํ กตฺตา** แกล้งเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗. **โน จฏฺฐาเน นิโยชเย** ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงใจไปในทางเสื่อมเสีย^{๒๕}

สรุปความได้ว่า หลักธรรมในการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์นั้นล้วนเป็นหลักธรรมที่มุ่งถึงการแสดงออกหรือปฏิบัติตามหน้าที่ของบุคคลในระดับต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระดับบุคคลกับบุคคล ระดับชุมชน หรือระดับสถาบัน ซึ่งแสดงออกทางไตรทวาร ได้แก่ กาย วาจา ใจ การที่บุคคลจะอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุขนั้น จำเป็นต้องนำหลักธรรมมาพัฒนาการสร้างมนุษยสัมพันธ์ อีกทั้งจะต้องมีการแสดงออกต่อบุคคลนั้น ๆ อย่างเหมาะสม

ในประเด็นการใช้หลักธรรมในการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ ผู้วิจัยได้นำเสนอหลักธรรมดังต่อไปนี้ คือ

- พัฒนามนุษย์สัมพันธ์ส่วนบุคคล = ทิศ ๖
- พัฒนามนุษย์สัมพันธ์ของกลุ่มชน = สัมปปริสธรรม ๗
- พัฒนามนุษย์สัมพันธ์ของสถาบันต่าง ๆ ได้แก่

^{๒๔} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๕๗.

^{๒๕} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗-๕๘.

- สถาบันครอบครัว	=	กุลจิรัฏฐิติธรรม ๔
- สถาบันการเมือง	=	ทศพิธราชธรรม ๑๐
- สถาบันเศรษฐกิจ	=	ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม ๔ คิหิสุข ๔
- สถาบันศาสนา	=	กาลามสูตรกังขานิยฐาน ๑๐
- สถาบันการศึกษา	=	กัลยาณมิตรธรรม ๗

หากว่าปัจเจกชนหรือสถาบันได้น้อมนำเอาหลักธรรมตามที่เสนอแนะนำไปใช้ในการพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ก็เป็นหวังได้ว่า บุคคลหรือกลุ่มชนตลอดถึงหน่วยงานหรือสถาบันนั้น ๆ จะได้รับการพัฒนาคุณภาพของชีวิตซึ่งจะเป็นผลดีต่อสังคมไทยอย่างยั่งยืนสืบต่อไป

๔.๓ แนวทางการใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จะยึดถือเอาปฏิบัติของพระพุทธเจ้าที่ทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลจิตต่าง ๆ มาเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อการพัฒนาคนสัมพันธ์ระหว่างบุคคลระดับต่าง ๆ ดังนี้

การแสดงธรรมตามจิต ๖ ของพระพุทธเจ้านั้นมีวัตถุประสงค์ที่แท้ก็เพื่อตอบสนองผลการแสดงธรรมที่จะนำไปสู่ความความก้าวหน้าและประสิทธิผลของผู้ฟัง ซึ่งมีจุดหมายคือการปฏิบัติธรรมทั้งสองแบบคือ สมถกรรมฐาน และ วิปัสสนากรรมฐาน การแสดงธรรมให้ถูกกับจิต ๖ ย่อมบังชี้ความสำเร็จในการแสดงธรรมไปพร้อมกับผู้รับฟังจะได้รับประโยชน์ที่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติที่ส่งผลต่อทุกองคาพยพ ต่อไปนี้จะกล่าวถึงจิต ๖ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม ดังต่อไปนี้

จากการศึกษาค้นคว้าทำให้ผู้วิจัยมีข้อค้นพบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่เหมาะสมกับจิต ๖ โดยอ้างอิงหลักฐานที่พบในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่น พระสารีบุตรได้กล่าวยกย่องพุทธคุณ เรื่องพระผู้มีพระภาคทรงมีพระจักขุแจ่มแจ้งด้วยพุทธจักขุว่าพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ ๑) บุคคลนี้มีราคะจิต ๒) บุคคลนี้มีโทสะจิต ๓) บุคคลนี้มีโมหะจิต ๔) บุคคลนี้มีวิตกจิต ๕) บุคคลนี้มีสังขารจิต ๖) บุคคลนี้มีญาณจิต พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสสุสูกถา แก่บุคคลราคะจิต ตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคลโทสะจิต ย่อมทรงแนะนำบุคคลโมหะจิตให้ดำรงอยู่ในการศึกษา การไต่ถาม การฟังธรรมตามกาล การสนทนาธรรมตามกาล การอยู่ร่วมกับครู ย่อมตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจิต ตรัสบอกนิมิตที่น่าเลื่อมใสความตรัสรู้ชอบของพระพุทธเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมการปฏิบัติชอบของพระสงฆ์ และศีลของตนแก่บุคคลสังขารจิต ย่อมตรัสนิมิตแห่งวิปัสสนา มีอาการไม่เที่ยง มีอาการเป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตาแก่บุคคลญาณจิต^{๒๖}

การศึกษาสรุปให้เห็นว่า จิต ๖ ในพุทธศาสนาที่ได้ศึกษามาจะมีจิตอีก ๒ ประเภท ที่พบในอรรถกถาพุทธปิฎกฐานสูตร^{๒๗} และคัมภีร์เนตติปกรณ์ คือ ตณหาจิต (ตณหาจิต) และทิฏฐิจิต

^{๒๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๗๒/๒๗๘.

(ทิวฐิจริโต)^{๒๘} ดังนั้นเมื่อพิจารณาลักษณะเฉพาะของจริต ๒ ประเภท มีประเด็นสอดคล้องกับลักษณะจริต ๖ และได้กล่าวถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตแต่ละประเภทด้วย นอกจากนี้ คัมภีร์วิมุตติมรรคและวิสุทธิมรรคได้กล่าวประเด็นนี้ถึงจริตอีก ๓ ประเภท คือ ตัณหาจริต มานะจริต และทิวฐิจริต และในคัมภีร์วิสุทธิมรรคยังรวมจริตทั้ง ๓ ไว้ในจริต ๖ อีกด้วย^{๒๙} ซึ่งต่อไปผู้วิจัยจะได้ทำการวิเคราะห์แนวทางการใช้จริตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จากการที่ได้ศึกษาค้นคว้าตามข้อมูลที่อ้างอิงมาในเบื้องต้นเป็นลำดับไป ดังนี้

๔.๓.๑ แนวทางการพัฒนาตนของบุคคลจริตต่าง ๆ

ก่อนที่จะกล่าวถึงการใช้จริตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์นั้น ควรจะได้กล่าวถึงแนวทางการพัฒนาตนของแต่ละบุคคลตามจริตนั้น ๆ ก่อน ซึ่งมีดังต่อไปนี้

๔.๓.๑.๑ การพัฒนาตนของคนราคจริต

๑) พฤติกรรมนิสัยของคนราคจริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนราคจริตไว้ เพื่อเป็นปัจจัยช่วยกล่อมเกลาราคะให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

- ๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลราคจริตควรใช้จีวรปอน ๆ นุ่งห่มให้เป็นปริณทลและไม่ควรใช้จีวรสีสดใส
- ๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลราคจริตควรบิณฑบาตด้วยอาการสุภาพเรียบร้อย ไม่ควรมุ่งให้ได้อาหารสะอาดมีรสอร่อย และควรรับบิณฑบาตเพียงเล็กน้อยก็พอ
- ๓) เรื่องสถานที่นอนและนั่ง บุคคลราคจริตควรนอนหรือนั่งใต้ต้นไม้ริมน้ำที่ราบเรียบ มีต้นไม้ปกคลุมสงบสงัด หรือในวิหารที่ยังไม่แล้วเสร็จ หรือในที่ซึ่งไม่มีเตียง
- ๔) เรื่องที่พัก (ค่างแรมเมื่อเดินทาง) ควรเป็นที่ที่มีเครื่องดื่ม และมีอาหารสามัญง่าย ๆ การเดินทางควรหันหน้าสู่แสงตะวัน มุ่งไปยังสถานที่ที่เลว
- ๕) เรื่องอิริยาบถ บุคคลราคจริตควรขี้อิริยาบถยืน และเดินไปมา^{๓๐}

ส่วนข้อแนะนำในการปฏิบัติธรรมของคนราคจริตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่าง และเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ บุคคลราคจริต โดยปกติจะเป็นคนเรียบร้อยรักสวยรักงาม จึงควรแก่การใช้ปัจจัย ๔ ที่ไม่ประณีตนัก เพื่อทรมานกิเลสเช่นเสนาสนะ ให้ใช้ชนิดที่ไม่ประณีต เป็นของหยาบ ๆ เพื่อไม่ให้ติดใจพอใจจนเกิดราคะในเสนาสนะ เช่น ชนิดที่ตั้งอยู่กับพื้นดิน ขยายครอบ ๆ ไม่ล้างเช็ด ไม่ทำกันสาด เป็นกุฏิมุงหญ้า เป็นบรรณศาลาที่มุงบังด้วยใบตอง อย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่ที่ดิน มีทางสกปรกและสูง ๆ ต่ำ ๆ รูปร่างไม่ดีสีไม่งาม ที่พอแต่เพียงแลเห็นก็ให้เกิดความรังเกียจ ส่วนผ้านุ่งและผ้าห่มให้ใช้ชนิดที่ชนิดที่ขาดแหงที่ชาย มีเส้นด้ายสับสน มีสัมผัสสากเหมือนบ่อป่าน เป็นผ้าเศร้าหมองและหนัก รักษาลำบากบาตร ควรใช้บาตรชนิดที่สีไม่งาม หรือ

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (ไทย) ๗๕.

^{๒๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๖๘.

^{๓๐} วิมุตติ. หน้า ๕๘, ๖๑-๖๒.

บาตรเหล็กชนิดที่ทำลายความงามเสียด้วยแนวตะเข็บและหมุด เป็นบาตรที่หนัก ทรวดทรงไม่ดี น่าเกลียด เส้นทางสำหรับไปบิณฑบาต ก็ให้เป็นทางที่ไม่น่าพอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ชุขระไม่เรียบร้อย หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็ควรเป็นหมู่บ้านที่ไม่ค่อยมีคนศรัทธา โยมอุปฐาก ก็ควรเป็นพวกทาส หรือกรรมกร ที่มีผิวพรรณดำไม่น่าดู ผ้านุ่งสกปรกเหม็นสาบ น่าเกลียดจริง ๆ ประณินบัติเลี้ยงดูด้วยอาหารไม่ยาเกรงภัตตาหาร ข้าวต้มข้าวสวย และของเคี้ยว ก็ควรเป็นชนิดที่เลว สีสันไม่ดี ที่ทำด้วยข้าวขึ้นแล้ว ข้าวปลายเกวียนเป็นต้น เปรียงบูด ผักเสียนอง แกงผักเก่า ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้เต็มท้องเท่านั้น แม้อริยาบถ อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถเดิน เหมาะสมกับคนราคจริต อารมณ์ก็มีภูฐานเป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่งในวรรณกสิณทั้งหมด มีนิกสิณเป็นต้น ชนิดที่มีสีไม่สะอาดตา เหมาะสมแก่คนราคจริต นี่คือธรรมเป็นที่สบายของคนราคจริต^{๓๑}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนราคจริต

ราคจริต คือ ความประพฤตินักไปทางรักสวยรักงาม ในพระไตรปิฎกพระสารีบุตรได้กล่าวยกย่องพุทธคุณของพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาคยอมตรัสสุสกกาแก่ บุคคลราคจริต อสุกะ คือ สภาพอันไม่งาม ซากศพในสภาพต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์สมถกรรมฐานอันได้แก่ ซากศพมีลักษณะ ๑๐ ประการ คือ

๑. เอาซากศพที่ขึ้นพองเป็นอารมณ์ ภวานาว่า อุทุมมาตัก
๒. เอาซากศพที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ ภวานาว่า วินีลภ
๓. เอาซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกเป็นอารมณ์ ภวานาว่า วิปพุก
๔. เอาซากศพที่ขาดเป็นท่อนเป็นอารมณ์ ภวานาว่า วิจฉิททภ
๕. เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดขาดวินเป็นอารมณ์ ภวานาว่า วิภยิกตภ
๖. เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายเป็นอารมณ์ ภวานาว่า วิภยิตตภ
๗. เอาซากศพที่ถูกฆ่าตายเป็นอารมณ์ ภวานาว่า หตวิภยิตตภ
๘. เอาซากศพที่มีโลหิตไหลออกอยู่เป็นอารมณ์ ภวานาว่า โลหิตภ
๙. เอาซากศพที่มีหมู่นอนโตออกอยู่เป็นอารมณ์ ภวานาว่า ปุพฺพภ
๑๐. เอาซากศพที่เป็นโครงกระดูกเป็นอารมณ์ ภวานาว่า อัญญิก^{๓๒}

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า การเจริญอสุกะสามารถกำจัดราคะความกำหนัดยินดีโดยการพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งปวงไม่ใช่สิ่งสวยงาม จึงพึงเจริญอสุกะเพื่อละราคะ^{๓๓}

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นมาอธิบายขยายความเพิ่มเติมเรื่องกรรมฐานที่ควรเจริญ และควรงดเว้นสำหรับคนราคะจริตไว้ คือบุคคลราคจริต ผู้มีอินทรีย์อ่อนควรเจริญอสุกสิณญา ๑๐ เพื่อข่มราคะ และกายคตาสติ ไม่ควรเจริญอัปปมัญญา ๔ เพราะนิमितของอัปปมัญญาเป็นสิ่งงดงาม^{๓๔}

^{๓๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑๗๘-๑๗๙.

^{๓๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำ ถาม-คำ ตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๖-๗.

^{๓๓} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕.

^{๓๔} วิมุตติ. หน้า ๖๑.

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับโรคจิตว่า คนโรคจิต เหมาะกับกรรมฐาน ๑๑ ประการ คือ อสุภ ๑๐ และกายคตาสติ ๑^{๓๕}

การศึกษาทำให้ทราบว่า การปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับบุคคลโรคจิตคือการเจริญอสุภกรรมฐาน ซึ่งเป็นหนึ่งในสมถกรรมฐาน ๔๐ ประการ และเพิ่มเติมกายคตาสติ ๑ เข้าไปเพราะมีความสอดคล้องกับการพิจารณาอาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ให้เห็นเป็นของไม่งาม ไม่ควรยึดถือ

จากคำสอนเรื่องอสุภกรรมฐาน หากเจริญอสุภะโดยขาดสติอาจเป็นอันตรายแก่ตนเอง เพราะว่า อาณิสสของอสุภกรรมฐานทำให้รู้สึกเบื่อหน่ายร่างกายและเบื่อหน่ายชีวิต จนไม่ยอมมีชีวิตอยู่ ดังที่ปรากฏในปาราชิกสิกขาบทกล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าสอนอสุภกรรมฐาน และพรรณนาคุณของอสุภกรรมฐาน สรรเสริญการเจริญอสุภกรรมฐาน ทำให้ภิกษุทั้งหลายเจริญอสุภกรรมฐานอย่างยอดเยี่ยม ทำให้เกิดอารมณ์เบื่อหน่ายชีวิต จึงใช้บริวารของตนเป็นสินจ้างให้ภิกษุด้วยกันฆ่าตนเองเมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่อง ได้ทรงประชุมสงฆ์แล้วตรัสว่า “อานาปานสติที่ภิกษุเจริญแล้วทำให้มาก จึงมีสภาพประณีต สดชื่นเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอกุศลธรรมชั่วร้ายให้หายไป ภิกษุพึงดำรงสติเฉพาะหน้ากำหนดอารมณ์กรรมฐาน มีสติรู้ลมหายใจเข้ามีสติ รู้ลมหายใจออก^{๓๖} วิเคราะห์ให้เห็นว่าการที่บุคคลผู้มีโรคจิต จะพึงเจริญอสุภกรรมฐาน ควรใช้ความระมัดระวัง และควรมีกัลยาณมิตรผู้มีความรู้ความชำนาญคอยดูแลในระหว่างการปฏิบัติด้วย

๔.๓.๑.๒ การพัฒนาตนของคนโทสจิต

๑) พฤติกรรมนิสัยของคนโทสจิต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนโทสจิตไว้ เพื่อเป็นปัจจัยช่วยกล่อมเกล้าโทสะให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลโทสจิตควรครองจีวรด้วยความระมัดระวังในรายละเอียด เช่น ใช้จีวรที่มีความสะอาด มีสีสดใส และควรนุ่งห่มให้เป็นปริณทล

๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลโทสจิตควรบิณฑบาตเพื่อมุ่งให้ได้อาหารประณีตบริสุทธิ์รสชาติกลมกล่อม และรับบิณฑบาตมากเท่าที่ต้องการ

๓) เรื่องสถานที่นอน และนั่ง บุคคลโทสจิตควรนอนหรือนั่ง ใต้ต้นไม้ริมน้ำที่ราบเรียบ หรือวิหารที่สร้างเสร็จแล้ว ที่ซึ่งมีเตียงและผ้าปูนอน

๔) เรื่องที่พัก (ค้างแรมเมื่อเดินจาริก) ควรเป็นที่ที่มีเครื่องดื่ม และอาหารบริบูรณ์การเดินทางบิณฑบาตไม่ควรหันหน้าสู่แสงตะวัน และควรไปยังสถานที่ที่มีคนศรัทธาจำนวนมาก

๕) เรื่องอิริยาบถ บุคคลโทสจิตพึงใช้อิริยาบถนั่ง หรือนอน^{๓๗}

ข้อแนะนำในการปฏิบัติธรรมของคนโทสจิตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่างและเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ คนโทสจิต เป็นผู้โกรธง่าย ดังนั้นปัจจัยสี่อันเป็นที่สบายจึงต้องสวยงามสะอาดเรียบร้อยเป็นหลัก โดยเสนาสนะสำหรับคนโทสจิตควรเป็นชนิดที่มี

^{๓๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคท. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

^{๓๖} วิมทา. (ไทย) ๑/๑๖๒/๑๓๔-๑๓๗.

^{๓๗} วิมุตติ. หน้า ๕๘, ๖๑-๖๒.

รุ่มเงา เรียบร้อย งามด้วยจิตรกรรมนานาชนิด มีพื้นเรียบเกลี้ยงเงา เครื่องปูลาดและเตียงตั้ง จัดแจง แต่งไว้อย่างดี สะอาดน่ารื่นรมย์ ซึ่งพอเห็นเท่านั้นก็ให้เกิดความปีติปราโมทย์ แม้ทางสำหรับเสนาสนะ ควรมีพื้นสะอาดและสม่ำเสมอ ประดับตกแต่งเรียบร้อย แม้เครื่องใช้สำหรับเสนาสนะ ในที่นี้ ก็ไม่ต้อง มีมากนัก มีเพียงเตียง และตั้ง ตัวเดียวก็พอทั้งนี้เพื่อตัดไม้ให้เป็นที่พักอาศัยของจำพวกสัตว์ต่าง ๆ เช่น แมลงสาบ เรือด งูและหนูเป็นต้น ผ่านู่งและผ้าห่ม ก็เป็นประเภผ้าเมืองจีน ผ้าเมืองโสมาร ผ้าไหม ผ้าฝ้าย และผ้าเปลือกไม้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นของประณีตชนิดใด ๆ ก็ตาม เอาผ้าชนิดนั้น ๆ มาทำ เป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น เป็นผ้าเบา ย่อมดี มีสีสะอาด ควรแก่สมณะ บาตร เป็นชนิดบาตรเหล็ก มี ทรวดทรงดีเหมือนตุ่มน้ำ เกลี้ยงเงาเหลาหล่อเหมือนแก้วมณี ไม่มีสนิม มีสีสะอาดควรแก่สมณะ ทาง สำหรับไปปิ่นบาท ก็เป็นหม้อบ้านที่มีคนศรัทธา และให้ทานด้วยความเคารพ คนปรนนิบัติเลี้ยงดู ควร เป็นคนรูปร่างสะสวย นำเลื่อมใสอาบน้ำชำระกายดีแล้ว ล้วนแต่สะอาด มีปกติทำการปรนนิบัติด้วยความเคารพ คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนั้น จึงเป็นที่สบายแก่คนโทสจริต แม้ข้าวมื้อข้าวสวย และของ เคี้ยว ก็เป็นชนิดที่มีสีต้องตา ถึงพร้อมด้วยกลิ่น และรส มีโอชาที่น่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง และเพียงพอแก่ความต้องการจึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต แม้อริยาบถ ก็ต้องเป็นอริยาบถนอนหรือ อริยาบถนั่ง จึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต อารมณ์ก็มีภูมิล้วน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวิณณกสิณ ทั้งหลาย มีนิลกสิณ เป็นต้นซึ่งเป็นชนิดที่มีสีสะอาดหมดจดเป็นอย่างดี นี้ คือ ธรรมเป็นที่สบายของคน โทสจริต^{๓๘}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนโทสจริต

โทสจริต คือ ผู้มีความประพฤติหนักไปทางใจร้อน หงุดหงิด ในพระไตรปิฎกพระสารีบุตร ได้กล่าวยกย่องพุทธคุณของพระผู้มีพระภาคว่า พระผู้มีพระภาคยอมตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคล โทสจริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นมาอธิบาย ขยายความเพิ่มเติมเรื่องของธรรมเนียมที่ควรเจริญและควรงดเว้นสำหรับคนโทสจริตไว้ คือบุคคล โทสจริต ผู้มีอินทรีย์อ่อนควรเจริญอัปปมัญญา ๔ เพราะจะข้ามโทสะได้ หรือวิณณกสิณ เพราะจิตอ่อนม ไปในกัมมภูมิล้วนนั้น ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าควรปฏิบัติอายตนะพิเศษ (อรูปกรรมฐาน) แต่ไม่ควรเจริญอสุก สัญญา ๑๐ เพราะจะเกิดปฏิฆสัญญา^{๓๙}

การเจริญอัปปมัญญา ๔ สำหรับบุคคลโทสจริต ผู้มีอินทรีย์อ่อนนั้น คือ การแผ่ธรรมที่เป็นไปในสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ ไม่มีจำกัด ได้แก่

๑. เมตตา แผ่ความรักไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย
๒. กรุณา แผ่ความสงสารต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายที่มีความทุกข์
๓. มุทิตา แผ่ความยินดีต่อสัตว์ที่มีความสุข

^{๓๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๙-๑๘๐.

^{๓๙} วิมุตติ. หน้า ๕๘, ๖๑-๖๒.

๔. อุเบกขา แผ่ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลายที่มีความสุขความทุกข์ ทั้งนี้ในการแผ่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา พึงแผ่ไปตลอดโลกทุกหมู่เหล่าในทุกที่ทุกสถาน ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวรไม่มีความ เบียดเบียน^{๔๐}

ส่วนบุคคลโทสจรีผู้มีอินทรีย์แก่กล้าควรปฏิบัติอายตนะหรือรูปธรรม ๔ โดยการ พิจารณาธรรม ๔ อย่างนี้ คือ

๑. อากาสนัญญายตนะ อากาศไม่มีที่สุด
๒. วิญญานัญญายตนะ วิญญานไม่มีที่สุด
๓. อากิญจัญญายตนะ ความไม่มีอะไร
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญาละเอียดยปราศจากสัญญาหยาบ ซึ่งจะว่ามีสัญญาก็ ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่^{๔๑}

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับ บุคคลโทสจรีว่า บุคคลโทสจรีเหมาะกับการกรรมฐาน ๘ ประการ คือ พรหมวิหาร ๔ และ วรรณกสิณ ๔ (อันมีกสิณสี่เขียว เหลือง แดง ขาว)^{๔๒}

จากการที่ได้วิเคราะห์จากเอกสารตำราทางพระพุทธศาสนา ได้พบความสอดคล้องและ สัมพันธ์กันของกรรมฐานที่เหมาะสมกับคนโทสจรี โดยพิจารณาจากธรรมที่เป็นที่สบายของคนโทสจรี และองค์ประกอบที่เป็นลักษณะเฉพาะของบุคคลโทสจรี พบว่ากรรมฐานที่เหมาะสมกับคนโทสจรี คือ การเจริญเมตตา (ในพระไตรปิฎก) การเจริญพรหมวิหารหรืออัปปมัญญา ๔ และอรุณธรรม ๔ ตามความแก่กล้าของอินทรีย์

๔.๓.๑.๓ การพัฒนาตนของคนโมหจรี

๑) พฤติกรรมนิสัยของคนโมหจรี

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนโมหจรีไว้ เพื่อเป็น ปัจจัยช่วยกล่อมเกลามาให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

- ๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลโมหจรีควรยินดีพอใจในจีวรตามมีตามได้
- ๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลโมหจรีควรบิณฑบาตแค่พอประมาณ และควรพอใจในอาหาร ตามมีตามได้
- ๓) เรื่องสถานที่นอนและนั่ง บุคคลโมหจรีควรนอนหรือนั่งอยู่ใกล้ชิดกับครูอาจารย์จะได้ อาศัยท่านเป็นที่พึ่ง
- ๔) เรื่องที่พัก (ค้างแรมเมื่อเดินจาริก) ควรยินดีพอใจในที่พักตามมีตามได้
- ๕) เรื่องอิริยาบถ บุคคลโมหจรีพึงใช้การเดินเป็นอิริยาบถหลัก^{๔๓}

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐.

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

^{๔๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคห. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน พระอุทิศสเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๘-๖๒.

ส่วนข้อแนะนำในการปฏิบัติธรรมของคนโมหจริตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่างและเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ สำหรับคนโมหจริตนั้น เสนาสนะต้องหันหน้าสู่ทิศไม่คับแคบ ที่เมื่อนั่ง แล้วทศย้อมปรากฏโล่งสว่าง ในบรรดาอิริยาบถ ๔ อิริยาบถเดินจึงเหมาะสม ส่วนอารมณ์ก็มีพื้นฐานขนาดเล็กย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโมหจริต เพราะเมื่อโอกาสคับแคบ จิตก็จะถึงความมึนงงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นดวงกสิณขนาดใหญ่กว้างมากจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือนี้ มีเสนาสนะเป็นต้น มีลักษณะเช่นเดียวกันกับการที่ได้แสดงไว้แล้วสำหรับคนโทสจริตนั้น แล นี้คือธรรมเป็นที่สำหรับคนโมหจริต^{๔๔}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนโมหจริต

โมหจริต คือ ผู้มีความประพฤติหนักไปทางขเลา เห่งขิม เจื่องง งมฉาย ในพระไตรปิฎกมีปรากฏรายละเอียดว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงแนะนำบุคคลโมหจริตให้ดำรงอยู่ในการเล่าเรียน การไต่ถาม การฟังธรรมตามกาล การสนทนาธรรมตามกาล การอยู่ร่วมกับครู

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกที่กล่าวมาอธิบายเพิ่มเติมธรรมเนียมที่ควรเจริญและควรงดเว้นสำหรับคนโมหจริตไว้ คือบุคคลโมหจริต ผู้ไม่มีอินทรีย์ เป็นผู้ยังไม่ได้สั่งสมอบรมปัญญาด้วยการศึกษา ยังไม่ควรปฏิบัติกัมมัฏฐาน ควรทำการศึกษาพระธรรม ฟังธรรมตามกาล ควรอยู่กับอาจารย์เพื่อสั่งสมปัญญาและอาจารย์พึงมอบกรรมฐานให้ภายหลังสักหนึ่งประการ และเห็นว่ามรณสติ และ จตุธาตววัฏฐานเหมาะสมเป็นพิเศษ อีกประการหนึ่งบุคคลโมหจริตมีอินทรีย์อ่อน ควรปฏิบัติอานาปานสติ^{๔๕}

การเจริญมรณานุสสติ คือ ระลึกถึงความตายอันจะมาถึงตนโดยพิจารณาใช้คำภาวนาว่า

สตตานํ มรณํ ฐวํ ความตายของสัตว์ทั้งหลายเป็นของยังยืน

ชีวิตํ อทฐวํ ชีวิตเป็นของไม่ยังยืน

อวสสํ มยา มริตพฺพํ เราจะต้องตายแน่

มรณปริโยสานํ เม ชีวิตํ ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด

ชีวิตเมวจะ อนิยตํ ชีวิตเป็นของไม่เที่ยง

มรณํ นิยตํ ความตายเป็นของเที่ยง

การเจริญจตุธาตววัฏฐานก็เพื่อการพิจารณาแยกส่วนต่าง ๆ ของร่างกายให้เห็นว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ตามลักษณะของธาตุเมื่อแยกธาตุออกจากกันจะไม่เห็นความเป็นมนุษย์ ความสวยงามไม่มี ความขี้เหร่ไม่มี เป็นเพียงอุปทานทางจิตเท่านั้น^{๔๖}

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงธรรมเนียมที่เหมาะสมกับบุคคลโมหจริตว่า คือ การเจริญอานาปานสติ และการเพ่งกสิณขนาดใหญ่กว่าขันโอจนถึงจางขาว^{๔๗}

^{๔๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๘-๑๗๙.

^{๔๕} วิมุตติ. หน้า ๕๘-๖๒.

^{๔๖} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, (พระนคร : รัชดาภิเษกการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓.

^{๔๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคห. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

จะเห็นว่าหลักฐานที่ได้กล่าวอ้างมาในเบื้องต้นนั้น บุคคลโมหจริต พึงควรได้รับการฝึกฝนอบรมปัญญาด้วยการเพียรศึกษา เพื่อให้ปัญญามีความแก่กล้าก่อน และควรอยู่ใกล้ชิดกับครูบาอาจารย์ หมั่นศึกษาพระธรรม ฟังธรรมตามกาลอันควร เป็นการสั่งสมปัญญาเพิ่มพูนความแก่กล้าของอินทรีย์ แล้วจึงปฏิบัติกรรมฐานที่เหมาะสมตามคำแนะนำของอาจารย์ซึ่งกรรมฐานที่เหมาะสมกับบุคคลโมหจริต คือ มรณสติ และ จตุราตุววัฏฐาน ส่วนอานาปานสตินั้นถ้าบุคคลโมหจริตพึงเจริญอานาปานสติแล้ว รู้สึกพอใจกับการปฏิบัตินั้นก็พึงส่งเสริม เพื่อเอื้อต่อการบรรลุธรรมขั้นสูงต่อไป

๔.๓.๑.๔ การพัฒนาตนของคนสัทธาจริต

๑) พฤติกรรมนิสัยของคนสัทธาจริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนสัทธาจริตไว้ เพื่อเป็นปัจจัยช่วยกล่อมเกลาสัทธาที่เกินไปให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

(๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลสัทธาจริตควรใช้จีวรปอนๆ นุ่งห่มเป็นปริณทลไม่ควรใช้จีวรสีสดใส (มีลักษณะคล้ายกับคนราคะจริต)

(๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลสัทธาจริตควรบิณฑบาตด้วยอาการสุภาพเรียบร้อย ไม่ควรมุ่งให้ได้อาหารสะอาดมีรสอร่อย และควรรับบิณฑบาตเพียงนิดหน่อยก็พอ

(๓) เรื่องสถานที่นอนและนั่ง บุคคลสัทธาจริตควรนอนหรือนั่ง ใต้ต้นไม้ริมน้ำที่ราบเรียบ ต้นไม้ปกคลุมสงบสงัด หรือในวิหารที่ยังไม่แล้วเสร็จ หรือในที่ซึ่งไม่มีเตียง

(๔) เรื่องที่พัก (ค้างแรมเมื่อเดินทางจาริก) ควรเป็นที่ที่มีเครื่องดื่มและมีอาหารสามัญง่าย ๆ การเดินบิณฑบาตควรหันหน้าสู่แสงตะวัน หรือไปยังสถานที่ที่เโล

(๕) เรื่องอิริยาบถ ควรใช้อิริยาบถยืนและเดินไปมา^{๔๘}

ข้อสังเกต ในคัมภีร์วิมุตติมรรค จะอธิบายลักษณะของคนสัทธาจริตว่ามีความคล้ายกันกับคนราคะจริต จึงมีการปฏิบัติที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกันกับคนราคะจริต

ส่วนข้อแนะนำในการปฏิบัติธรรมของคนสัทธาจริตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่างและเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ ธรรมที่ได้แสดงมาแล้วในคนโทสจริตแม้ทุก ๆ ประการ จัดเป็นธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนศรัทธาจริตด้วย^{๔๙}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนสัทธาจริต

สัทธาจริต คือ ผู้มีความประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย ในพระไตรปิฎก มีปรากฏรายละเอียดว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงตรัสบอกนิมิตที่น่าเลื่อมใสความตรัสรู้ชอบของพระพุทธเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมการปฏิบัติชอบของพระสงฆ์ และศีลของตนแก่บุคคลสัทธาจริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นมาอธิบายขยายความเพิ่มเติมเรื่องของกรรมฐานที่ควรเจริญและควรงดเว้นสำหรับคนสัทธาจริต ไว้ คือบุคคล

^{๔๘} วิมุตติ. หน้า ๕๘, ๖๑-๖๒.

^{๔๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๘๑-๑๘๒.

สัทธาจริตผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ควรปฏิบัติอนุสสติ ๖ เริ่มด้วยพุทธานุสสติ^{๕๐} ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอังคุตรนิกายฉกกนิบาต ได้กล่าวถึงอนุสสติฐานสูตรไว้ ๖ ประการ อันเป็นอุปสรรคกรรณฐานสำหรับคฤหัสถ์ เหมาะกับคฤหัสถ์ เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลและให้ความสุขทั้งในภพนี้ และภพหน้ามี ๖ ประการ คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธรเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ การระลึกถึงพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ การระลึกถึงพระสงฆ์
๔. สีลानุสสติ การระลึกถึงศีล
๕. จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาค
๖. เทเวตานุสสติ การระลึกถึงเทวดา^{๕๑}

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงกรรณฐานที่เหมาะสมกับบุคคลสัทธาจริตว่า บุคคลสัทธาจริตเหมาะกับ อนุสสติ ๖ คือ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลानุสสติ จาคานุสสติและเทเวตานุสสติ^{๕๒} ซึ่งสอดคล้องกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมุตติมรรค

เมื่อวิเคราะห์จากเอกสารวิชาการพระพุทธศาสนาชี้ให้เห็นประเด็นการปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับคนสัทธาจริตว่า ควรปฏิบัติอนุสสติ ๖ เริ่มด้วยพุทธานุสสติ เพราะบุคคลสัทธาจริตเป็นผู้มีจิตไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่ายเป็นปกติ จึงควรส่งเสริมด้วยธรรมนิมิตที่น่าเลื่อมใสความตรัสรู้ชอบของพระพุทธรเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมการปฏิบัติชอบของพระสงฆ์ และศีลของตนแก่บุคคลสัทธาจริต เพื่อมิให้เลื่อมใสหรือน้อมไปในทางผิด ซึ่งจากการศึกษาพบว่าตำราทางพระพุทธศาสนามีความเห็นสอดคล้อง จะมีแตกต่างในรายละเอียดในเรื่องของข้อแนะนำสัปปายะ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคและคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ในเรื่องของกรรณฐานที่เหมาะสมสำหรับคนสัทธาจริตตรงกัน และมีแนวทางปฏิบัติไปในทางเดียวกัน

๔.๓.๑.๕ การพัฒนาตนของคนพุทธิจริต

๑) ปัจจัยที่เหมาะสมสำหรับการกล่อมเกลางานของคนพุทธิจริต

คัมภีร์วิมุตติมรรคให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนพุทธิจริต เพื่อเป็นปัจจัยช่วยกล่อมเกลากการคิดพิจารณาที่มากเกินไปให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

- (๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลพุทธิจริตควรครองจีวรด้วยความระมัดระวังในรายละเอียด จีวรมีความสะอาดสีดใส และควรนุ่งห่มเป็นปริมณฑล
- (๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลพุทธิจริตควรบิณฑบาตมุ่งให้ได้อาหารประณีตบริสุทธิ์รสชาติกลมกล่อม และรับบิณฑบาตมากเท่าที่ต่องการ
- (๓) เรื่องสถานที่นอนและนั่ง บุคคลพุทธิจริตควรนอนหรือนั่ง ใต้ต้นไม้ริมน้ำที่ราบเรียบ หรือวิหารที่สร้างเสร็จแล้ว ที่ซึ่งมีเตียงและผ้าปูนอน

^{๕๐} วิมุตติ. หน้า ๖๑-๖๒.

^{๕๑} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔/๒๔๐.

^{๕๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคห. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

(๔) เรื่องที่พัก (ค้างแรมเมื่อเดินจาริก) ควรเป็นที่ที่มีเครื่องดื่ม และอาหารบริบูรณ์การเดิน บิณฑบาตไม่ควรหันหน้าสู่แสงตะวัน และควรพักอยู่ในบริเวณสถานที่ที่มีคนศรัทธา

(๕) เรื่องอิริยาบถ บุคคลพุทธิจิริตพึงใช้การนั่ง หรือนอนเป็นอิริยาบถหลัก^{๕๓}

ข้อสังเกต ในคัมภีร์วิมุตติมรรค จะอธิบายสัปปายะของคนพุทธิจิริตว่ามีความคล้ายกันกับ คนโทสจิริต จึงมีสัปปายะที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกันกับคนโทสจิริตส่วนข้อแนะนำสัปปายะในการ ปฏิบัติธรรมของคนพุทธิจิริตในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๔} ได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่าง และเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ สำหรับคนพุทธิจิริตนั้น ไม่มีข้อจะต้องกล่าวว่า ในบรรดา สัปปายะทั้งหลายมีเสนาสนะสัปปายะเป็นต้น สิ่งนี้ย่อมไม่เป็นที่สบายแก่คนพุทธิจิริต^{๕๕}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนพุทธิจิริต

พุทธิจิริต หรือ ญาณจิริต คือ ผู้มีความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา ใน พระไตรปิฎก มีปรากฏรายละเอียดว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงตรัสบอกนิมิตแห่งวิปัสสนา มีอาการ ไม่เที่ยง มีอาการเป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตาแก่บุคคลญาณจิริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นมาอธิบาย ขยายความเพิ่มเติมเรื่องของธรรมเนียมที่ควรเจริญ และควรงดเว้นสำหรับคนพุทธิจิริตไว้ คือบุคคล พุทธิจิริตควรปฏิบัติ จตุธตววัฏฐาน อาหารเรปฏิกูลสัญญา มรณสติ และอุปสมานุสสติ และไม่ควรถูก ห้ามกัมมัญฐานใด ๆ เลย^{๕๖} เพราะเป็นธรรมเนียมที่เอื้อต่อการบรรลุธรรมทั้งหมด

การพิจารณาธรรมในหมวดจตุววัฏฐานนั้นก็เพื่อ การพิจารณาแยกส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ให้เห็นว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ตามลักษณะของธาตุเมื่อแยกธาตุออกจากกันจะไม่เห็นความ เป็นมนุษย์ ความสวยงามไม่มี ความขี้เหร่ไม่มี เป็นเพียงอุปทานทางจิตเท่านั้น^{๕๗} และในการพิจารณา ธรรมหมวดอาหารเรปฏิกูลสัญญา ก็เพื่อพิจารณาความเป็นปฏิกลในอาหาร^{๕๘} หรือการเพ่งอาหารให้ เห็นเป็นของปฏิกลน่าเกลียด จัดเข้าในหมวดสัญญา เมื่อบุคคลทำให้มากแล้วย่อมได้ผลมากมีอานิสงส์ มาก สามารถหยั่งลงสู่อมตะ คือนิพพานมี ๕ อย่าง คือ

๑. อนิจจสัญญา กำหนดความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
๒. อนัตตสัญญา กำหนดความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
๓. มรณสัญญา กำหนดความตายว่าจะมาถึงเป็นธรรมดา
๔. อาหารเรปฏิกูลสัญญา กำหนดความเป็นปฏิกลของอาหาร
๕. สัพพโลเก อนภริตติสัญญา กำหนดความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง^{๕๙}

^{๕๓} วิมุตติ. หน้า ๕๘-๖๒.

^{๕๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๘๑-๑๘๒.

^{๕๕} วิมุตติ. หน้า ๖๑-๖๒.

^{๕๖} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, (พระนคร : รัชดาภิเษกการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๓.

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๕.

^{๕๘} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐.

การพิจารณาธรรมหมวด อุปमानุสติ คือการระลึกถึงคุณพระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลส และกองทุกข์ ภาวนาว่า มหนิมมทโน ปิสาสวินโย อาลยสมุคชาโต วณฺณูปจเณโท ตณฺหขโย วิราโค นิโรธो นิพพาน^{๕๙}

จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อิทธิธรรมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับ บุคคลพุทธิจิริตว่า บุคคลพุทธิจิริต เหมาะกับการเจริญมรณสติ อุปमानุสติ จตุวักขณ และ อาหาเรปฏิกูลสัญญา^{๖๐} ซึ่งตรงกับที่กล่าวในคัมภีร์วิมุตติมรรคทุกประการ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ด้วยลักษณะเฉพาะของบุคคลพุทธิจิริต ซึ่งเป็นผู้ที่มีปัญญา และมีความ ประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณาเป็นส่วนใหญ่ กรรมฐานที่เหมาะสมกับบุคคลพุทธิจิริตจึงเป็น กรรมฐานที่เป็นแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อให้เห็นความจริงตามกฎไตรลักษณ์ โดยในคัมภีร์ชั้น หลังที่อธิบายว่าได้แก่ จตุธาตวักขณ อาหาเรปฏิกูลสัญญา มรณสติ และอุปमानุสติซึ่งเป็น กรรมฐานที่เป็นการพิจารณาถึงสภาวะตามธรรมชาติที่มีอยู่ อีกทั้งบุคคลพุทธิจิริตไม่ควรถูกห้าม กัมมฐานใด ๆ เลย ดังนั้นรายละเอียดจึงสอดคล้องกับที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งพระสารีบุตร กล่าวยกย่องพุทธคุณไว้ พระพุทธองค์ย่อมทรงตรัสบอกนิมิตแห่งวิปัสสนา มีอาการไม่เที่ยงมีอาการ เป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตาแก่บุคคลพุทธิจิริต หรือ ญาณจิริต จึงสรุปได้ว่ากรรมฐานที่เหมาะสมกับ บุคคลพุทธิจิริต คือ จตุธาตวักขณ อาหาเรปฏิกูลสัญญา มรณสติ และอุปमानุสติ รวมไปถึงการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ดังกล่าวนี

๔.๓.๑.๖ การพัฒนาตนของคนวิตกจิริต

๑) พฤติกรรมนิสัยของคนวิตกจิริต

คัมภีร์วิมุตติมรรคให้ข้อแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของคนวิตกจิริตไว้ เพื่อเป็นปัจจัย ช่วยกล่อมเกลาคความวิตกกังวลให้เบาบางลง ซึ่งมีหลายประการ คือ

- ๑) เรื่องการครองจีวร บุคคลวิตกจิริตควรยินดีพอใจในจีวรตามมีตามได้
 - ๒) เรื่องบิณฑบาต บุคคลวิตกจิริตควรบิณฑบาตแค่พอประมาณ และควรพอใจในอาหาร ตามมีตามได้
 - ๓) เรื่องสถานที่นอนและนั่ง บุคคลวิตกจิริตควรนอนหรือนั่ง อยู่ใกล้ชิดกับครูบาอาจารย์ จะได้อาศัยท่านเป็นที่พึ่ง
 - ๔) เรื่องที่พัก (ค้างแรมเมื่อเดินจาริก) ควรยินดีพอใจในที่พักอาศัยตามมีตามได้
 - ๕) เรื่องอิริยาบถ บุคคลวิตกจิริตพึงใช้การเดินเป็นอิริยาบถหลัก^{๖๑}
- ข้อสังเกต ในคัมภีร์วิมุตติมรรค จะอธิบายลักษณะของคนวิตกจิริตว่ามีความคล้ายกันกับ คนโมหจิริต จึงมีแนวทางปฏิบัติที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกันกับคนโมหจิริต

^{๕๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๘.

^{๖๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคท. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

^{๖๑} วิมุตติ. หน้า ๕๘-๖๒.

การแนะนำในการปฏิบัติธรรมของคนพุทฺธิจริตในคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งได้อธิบายอย่างละเอียดมีความแตกต่างและเพิ่มเติมไปจากคัมภีร์วิมุตติมรรค คือ สำหรับคนวิตกจริตนั้น เสนาสนะไม่ควรเป็นที่โล่ง เพราะจะมองเห็นภาพได้หลากหลายทำให้เกิดความฟุ้งซ่านง่ายวิตกจริตบุคคลพึงอยู่ใน เสนาสนะที่ตั้งอยู่ในซอกเขาลึก มีป่ากำบัง เช่นเงื้อมเขาห้องช้าง เป็นต้น แม้อารมณ์กัมมัฏฐานชนิด กว้างใหญ่ก็ไม่เหมาะสมแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์เช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยทำให้จิตแล่นพล่านไปด้วย อำนาจแห่งวิตก แต่อารมณ์ชนิดเล็กจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือเหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้ว สำหรับคนราคจริต^{๖๒}

๒) ธรรมเนียมที่เหมาะสมกับคนวิตกจริต

วิตกจริต คือ บุคคลผู้ประพฤตินักไปทางนึกคิด จับจด ฟุ้งซ่าน ในพระไตรปิฎก มีปรากฏ รายละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคยอมตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจริต

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้อาศัยเค้าโครงจากพระไตรปิฎกดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นมาอธิบาย ขยายความเพิ่มเติมเรื่องของธรรมเนียมที่ควรเจริญและควรงดเว้นสำหรับคนวิตกจริตไว้ ว่าบุคคล วิตกจริตมีอันทรียอ่อน ควรปฏิบัติอานาปานสติ เพราะสามารถกำจัดความฟุ้งซ่านได้^{๖๓} ส่วนในคัมภีร์ วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึงธรรมเนียมที่เหมาะสมกับบุคคลวิตกจริตว่า บุคคล วิตกจริต เหมาะกับ อานาปานสติ^{๖๔}

การเจริญอานาปานสติในพระพุทธศาสนา เป็นวิธีการที่ตั้งสติในการกำหนดลมหายใจ เข้าออก การมีสติหายใจ หรือ หายใจมีสติ คือ เมื่อหายใจเข้า-ออกยาวก็รู้ เมื่อหายใจเข้า-ออกสั้นก็รู้ เป็นการกำหนดสติให้จับอยู่ที่ลมหายใจเสมอรู้เท่าทันอาการหายใจตลอดเวลา จะช่วยระงับอาการนึก คิด จับจด ฟุ้งซ่านได้ ให้มีจิตใจพิจารณาอยู่ในอารมณ์เดียว เพื่อระงับความฟุ้งซ่านดังกล่าว

จากการวิเคราะห์ และรวบรวมจากเอกสารตำราทางพระพุทธศาสนาทำให้ สรุปได้ว่า บุคคลวิตกจริต เป็นบุคคลที่ประพฤตินักไปทางนึกคิดจับจด ฟุ้งซ่าน ธรรมเนียมที่เหมาะสมที่ท่าน แนะนำให้ปฏิบัติคือ การเจริญอานาปานสติกรรมฐาน ซึ่งเป็น ๑ ใน กรรมฐาน ๔๐ เนื่องจากเป็น กรรมฐานที่สามารถช่วยให้บุคคลวิตกจริตนั้น สามารถเกิดสมาธิได้โดยการมีสติกำหนดที่การหายใจ เข้าออกตลอดเวลา ทำให้สามารถกำจัดความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นได้ ซึ่งในคัมภีร์วิมุตติมรรคคัมภีร์วิสุทธิ มรรค และคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะได้กล่าวอธิบายไว้อย่างสอดคล้อง และตรงกันเป็นการยืนยัน ข้อมูลจากพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนา ที่พระสารีบุตรกล่าวยกย่องพุทธคุณ พระผู้มีพระภาคว่ายอมทรงตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจริตด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ มีการกล่าวถึงกรรมฐาน ๔๐ ที่ เหลือ คือ กสิณ ๖ อรูป ๔ ว่าเหมาะสมกับคนทุกจริต ส่วนกสิณขนาดเล็กเท่าขันโอเหมาะสมแก่คน วิตกจริต กสิณขนาดใหญ่กว่าขันโอจนถึงจานข้าวเหมาะสมกับคนโมหจริต^{๖๕}

^{๖๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๘๑-๑๘๒.

^{๖๓} วิมุตติ. หน้า ๖๑-๖๒.

^{๖๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคห. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

^{๖๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๙๑, สงคห. (ไทย) ๑๐๑-๑๐๒.

จากการวิเคราะห์จริต ๖ ที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมจะเห็นได้ว่าประเด็น จริต ๖ มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติสมถกรรมฐาน คือ กรรมฐาน ๔๐ จากการค้นคว้าเอกสารตำราทางพระพุทธศาสนา ล้วนแต่กล่าวอธิบายไว้อย่างสอดคล้องและเป็นแนวทางเดียวกัน ที่สามารถนำไปเป็นแนวทางการเจริญสมถกรรมฐานและสามารถนำไปเป็นแนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐานได้เช่นกัน เพราะสมถและวิปัสสนาเมื่อได้ปฏิบัติก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติทราบดีว่า สมถและวิปัสสนาเกื้อกูลต่อกัน แยกกันไม่ได้ ดังนั้น จริต ๖ จึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการเลือกแนวทางการปฏิบัติเพื่อสนับสนุนให้การปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานยังผลในความสำเร็จในการปฏิบัติ เข้าใจได้ในเวลาอันรวดเร็วขึ้น เป็นการปรับสภาวะในเวลาปฏิบัติได้อย่างเหมาะสม

สรุปความว่าจากการศึกษาจริต ๖ ทำให้ทราบวิธีของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสแสดงกรรมฐาน ๔๐ ประการเพื่อพระองค์หวังความเจริญให้เกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติเพื่อให้เหมาะสมสำหรับคนในจริตแต่ละประเภทนั้น ๆ โดยมีจุดหมายที่สำคัญในการแสดงให้ทุกคนเกิดกำลังใจ ให้รู้สึกสดชื่น ในระหว่างการปฏิบัติ จึงชี้ประเด็นว่าในการแสดงธรรมพระองค์ทรงใช้วิธีเพื่อยังความก้าวหน้า ผลสำเร็จทั้งที่สนองต่อประโยชน์ตนเอง ต่อผู้อื่น และเพื่อปรารถนาคือเป็นหนทางพ้นทุกข์ เพื่อให้ทำความเพียรละกิเลส โดยการควบคุมกาย วาจา ใจ ตามแนวทางสมถ ทำให้จิตใจมีสมาธิ ตั้งมั่น มีความสุข สงบจิต แล้ววกขึ้นสู่การพิจารณาความไม่เที่ยง คือ วิปัสสนาต่อไป^{๖๖} ดังนั้นประเด็นดังกล่าวจึงบ่งชี้ได้ว่า จริต ๖ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญระดับต้นของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานคือการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นการเจริญสติเป็นฐานในการพิจารณาในการทำงานของจิตแต่ละฐาน คือ กาย เวทนา จิต และฐานธรรม สติเป็นธรรมที่ให้ผลต่อทุกปัจจุบันขณะของผู้ปฏิบัติในการยับยั้งกิเลสที่จะเกิดทางกาย วาจา ใจ ที่ส่งผลกระทบต่ออกุศล และกุศล ดังนั้นสติจึงเป็นเครื่องกางกั้นกิเลส ให้ผลเลิศจริงสำหรับมนุษย์ทุกคน ที่มีจริตแตกต่าง ๆ กันไป สติปัฏฐานช่วยแก้ปัญหาที่รบกวนอันเกี่ยวกับเรื่องที่ไม่ใช่วัตรธรรมที่ไม่มีอยู่ในชีวิตจิตใจของคนเหล่านั้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้ไม่สามารถแก้ไขได้โดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์หรือด้วยศาสนาแห่งศรัทธา เพราะเหตุนี้ สติปัฏฐาน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาโดยละเอียด เพื่อนำวิธีการนี้ไปใช้กับปัญหาและ สภาวะปัจจุบัน^{๖๗} พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ไปในแนวทางที่เจริญขึ้น และขอบเขตของการปฏิบัติแบ่งออกเป็นหมวดต่าง ๆ ซึ่งในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กาย เวทนา จิต ธรรม ๔ อย่าง จึงเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔^{๖๘} ซึ่งเป็นองค์ธรรมที่ครอบคลุมถึงกันและมีความเชื่อมโยงต่อกัน การปฏิบัติแม้เพียงหมวดใดก็ให้ผลไปในทางเดียวกัน หัวใจของการปฏิบัติตามวิธีสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ รูปนามด้วยสติ สัมปชัญญะ ทุกปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง ดังที่สภาวะนั้นเป็น โดยไม่แทรกแซง ด้วยการคิดเอาเอง สรุปเอง วิเคราะห์ แต่พิจารณารูปรธรรมด้วยการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ในที่สุด

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), สัมมาสมาธิและสมาธิแบบพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาบรรลือธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๖.

^{๖๗} พระญาณโพนิกะเถระ, หัวใจกรรมฐาน, หน้า ๒-๓.

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติสมปยุตแบบ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๒๓.

เมื่อพิจารณาประเด็นจริต ๖ ประเภท กับกรรมฐานที่เหมาะสมตามแนวทางของ สมถกรรมฐาน คือ กรรมฐาน ๔๐ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและในคัมภีร์ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา คือวิมุตติมรรค และวิสุทธิมรรค ตามที่ผู้วิจัยได้เสนอไว้ในตารางข้างต้น ยกตัวอย่าง เช่น

บุคคลราคจริต เหมาะกับการเจริญอสุภ เป็นหลักเนื่องจากการพิจารณาให้เห็นถึง สภาพอันไม่งาม ตามลักษณะของซากศพ เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริง และไม่ให้อึดมั่น ถ้อยมั่น ซึ่งการ พิจารณาอสุภ นี้ถ้าเราศึกษาในเรื่องของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของสติปัฏฐาน ๔ จะจัดเข้าในหมวดของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการพิจารณากายไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน อิริยาบถเสียวซ้ายแลขวานั้นคือ กายหรือรูป มันผันแปรกลับกลอกหลอกหลวงได้โดยย่าย คลอนแคลนได้ พิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนัง หุ้มอยู่รอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ พิจารณาเห็นส่วนประกอบของร่างกายว่าเป็นสิ่งไม่ เทียงแท้ เป็นสิ่งไม่สวยงาม เป็นเหมือนซากศพอันหาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้มเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้นไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ซึ่งการพิจารณาในลักษณะนี้มีความสอดคล้องตรงกันกับการเจริญอสุภกรรมฐานในกรรมฐาน ๔๐ สรุปว่าบุคคลราคจริต สามารถ เลือกแนวทางในการปฏิบัติธรรมที่เหมาะสมกับตัวเองได้ทั้งการเจริญอสุภกรรมฐาน และการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บุคคลวิตกจริต เหมาะกับการเจริญอานาปานสติ เป็นหลักเนื่องจากการมีสติกำหนด ลมหายใจ จะช่วยกำจัดอาการจذبจิต ความฟุ้งซ่านได้ ซึ่งการเจริญอานาปานสตินี้ ก็เป็นที่นิยมปฏิบัติ กันอย่างแพร่หลาย อานาปานสตินี้เป็นกรรมฐาน ๑ ใน ๔๐ ของสมถกรรมฐานทั้งหมด มีหลักการ สำคัญที่สุดอยู่ที่การกำหนดลมหายใจเข้าออก การเจริญอานาปานสติเป็นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้ สมบูรณ์ยิ่งขึ้นอีกด้วย กล่าวคืออานาปานสติภาวนาเป็นได้ทั้งในชั้นสมถะ และชั้นวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งขั้นตอนในการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกตามหลักอานาปานสตินั้น มีอยู่ด้วยกันทั้งหมด ๑๖ ขั้น ดังที่ได้เคยนำเสนอไว้แล้วในบทที่ผ่านมาในเรื่องของวิธีปฏิบัติอานาปานสติ และจะได้นำเสนอในที่นี้ไว้ ด้วยเพื่อเป็นองค์ประกอบในการวิเคราะห์ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในการปฏิบัติสมถ และวิปัสสนาให้ มากยิ่งขึ้น ซึ่งสามารถใช้ได้และเหมาะสมกับบุคคลวิตกจริตเป็นอย่างยิ่ง

๔.๓.๒ แนวทางการใช้จริตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์

ตามหลักพระพุทธศาสนานั้น บุคคลแต่ละคนต่างก็ประกอบด้วยจริตต่าง ๆ หลายจริต เพียงแต่อาจจะหนักไปในจริตใดจริตหนึ่งมากกว่ากันเท่านั้น และในบางครั้งบางอารมณ์ จริตหนึ่งอาจ แสดงออกมาให้เห็นกว่าจริตอื่น ๆ แล้วแต่อารมณ์ใดจะมากกระทบ เช่น อารมณ์รักก็อาจแสดง ราคจริตออกมา อารมณ์โกรธก็อาจแสดงโทสจริตออกมา ดังนั้นเป็นต้น

๔.๓.๒.๑ การสังเกตจริตจากความประพฤติ

การสังเกตจริตจากความประพฤตินี้ยากมาก ต้องมีความละเอียดและชำนาญ จึงจะไม่ผิดพลาด. ปิ่น มุทุกันต์ อดีตอธิบดีกรมการศาสนาได้ให้ข้อสังเกตเรื่องความประพฤติของบุคคลจริตต่าง ๆ ไว้ดังนี้^{๖๙}

๑) คนราคจริต มีความประพฤติ

- มารยา
- ขี้อวด
- ถือตัว
- ประราณาลามก
- มักได้
- ขาดสันโดษ (ไม่รู้จักพอ)
- งอน
- อ่อนแอ
- ขี้ขลาด
- ขี้อาย ฯลฯ

๒) คนโทสจริต มีความประพฤติ

- ขี้โกรธ
- ผูกโกรธ (ไม่ให้อภัย)
- หลู่คุณท่าน
- ตีเสมอ
- ริษยา
- ขี้เหนียว ฯลฯ

๓) คนโมหจริต มีความประพฤติ

- ง่วงเหงา
- ขี้เซา
- ฟุ้งซ่าน
- ลังเล
- คล้อยตามคนอื่นง่าย ๆ
- อบรม แนะนำให้ดียาก
- ไม่มีเหตุผล
- สะเพลา ฯลฯ

๔) คนสัทธาจริต มีความประพฤติ

- ยอมสละอย่างสิ้นหวัง (ให้จดหมดตัว)

^{๖๙} พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์, พุทธวิธีครองใจคน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘), หน้า ๓๖๓-๓๖๗.

- อยากเห็นผู้วิเศษ
- อยากฟังธรรม
- ปรีดาปราโมทย์มาก
- ไม่มีเล่ห์เหลี่ยม
- เลื่อมใสในสิ่งที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส ฯลฯ

๕) คนพุทธิจริต มีความประพฤติ

- ว่าง่ายสอนง่าย
- รู้จักเลือกคบคนดี
- รู้จักประมาณในการกิน
- ไม่ค่อยเพลอเรือ (ความจำดี)
- ประกอบความเพียร (ขยันหมั่นเพียร)
- สดใจในที่ควรสด
- ความคิดแยบคาย ฯลฯ

๖) คนวิตกจริต มีความประพฤติ

- พุดพละม
- ชอบคลุกคลีกับหมู่
- ไม่ชอบทำบุญ
- เปลี่ยนงานบ่อย (ทำงานทั้ง ๆ ขว้าง ๆ)
- กลางคืนวางแผน แต่กลางวันไม่ทำ
- วิ่งพล่านทางโน้นทางนี้ ฯลฯ

อาการเหล่านี้สังเกตยาก ต้องดูกันนาน ๆ เพราะผู้ที่ฝึกอบรมธรรมมามากมักจะเอาธรรมกลบกิเลสไว้ ทำให้ดูยาก บางอย่างต้อยคอยดูเวลาเพลอตัว แต่สำหรับการสังเกตใจตนเองไม่มีปัญหา

๔.๓.๒.๒ การใช้จริตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์

ดังกล่าวมาแล้วว่า แม้จะสังเกตพฤติกรรมนิสัยหรือความประพฤติของบุคคลแต่ละบุคคล แต่ก็ค่อนข้างยากที่จะด่วนสรุปว่าบุคคลใดมีจริตอะไร เพราะความประพฤติของบุคคลยังขึ้นอยู่กับอารมณ์ของคนด้วย เพราะฉะนั้น แนวทางการใช้จริตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์จึงยากที่จะลงลึกไปในแต่ละจริต แนวปฏิบัติที่เป็นไปได้คือการให้แนวปฏิบัติกว้าง ๆ ที่สามารถปฏิบัติได้กับบุคคลทุก ๆ จริต ซึ่ง พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ ได้ให้แนวปฏิบัติเป็นองค์รวมไว้ในหนังสือ “พุทธวิธีครองใจคน”^{๗๐} ดังต่อไปนี้

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕-๔๑๕.

วิธีที่ ๑ : จงทำความชอบใจให้เขา

มีกฎตายตัวอยู่ว่าจิตทุกดวงหยุดอยู่กับอารมณ์ที่ตัวชอบ ถ้ามีที่ชอบอยู่สองที่ก็ไปหยุดอยู่ อันที่ชอบมากกว่า คนที่ชอบสิ่งใด ถ้ามีผู้เสนอให้สิ่งที่ชอบ เขาจะรักผู้นั้น วิธีทำให้คนชอบใจนั้น ก็มีอยู่วิธีเดียว คือ ทำให้ถูกใจเขาวิธีปฏิบัติง่าย ๆ ก่อนจะพบปะสนทนากับใคร ถ้ามีเวลาพอ จะสอดส่องดูก่อนว่า คน ๆ นั้นใจเขาชอบอะไร เพราะตามปกติคนเรามักจะมีเรื่องที่ชอบเฉพาะตัวจริง ๆ อยู่อย่างหรือสองอย่าง ที่เรียกว่า “รสนิยม” เช่นบางคนชอบดูหนัง บางคนดูลิเก บางคนชอบทางกิน บางคนชอบทางเที่ยว แล้วแต่รสนิยมของใคร รสนิยมอย่างนี้มีอยู่ในบุคคล แม้แต่พระเจ้าพระสงฆ์ เช่น พระบางองค์ชอบทางเรียน บางองค์ทางเทศน์ บางองค์ทางสวด บางองค์ทางเครื่องตั้ง เครื่องลายคราม ป่านกัสนี หล่อพระ แจกผ้ายันต์ และอื่น ๆ อีกมาก รวมความว่าทุกคนย่อมมีรสนิยมเป็นของตัวเอง เมื่อเราทราบ ว่า ผู้ที่เราจะติดต่อนั้นชอบรสนิยมอย่างไรก็จงให้รสนิยมที่นั้นแก่เขา เท่าที่ชอบเขตแห่งความสมควรจะพึงอำนวยให้

คนเรามักจะผิดพลาดในการครองใจตรงที่ไม่คำนึงถึงความชอบใจของคนอื่น และไม่ให้ความชอบใจแก่ใคร ๆ มีแต่เอาความชอบของตนออกหน้า ถ้าอย่างนี้อยู่ที่ไหนก็ไม่สุข ผู้ใดที่ยังไม่พบความสำเร็จในการครองใจบุคคลอื่น ควรนำวิธีการนี้ไปใช้ คือการทำความชอบใจให้เกิดแก่บุคคลอื่น

วิธีที่ ๒ : รู้จักโอนอ่อนผ่อนตาม

ก่อนอื่นพึงทราบว่าในบางโอกาส คนเราแต่ละคนย่อมเคารพความคิดความเห็นของตน เห็นว่าสำคัญยิ่งกว่าความคิดเห็นของใคร ๆ ทั้งหมด เมื่ออีกฝ่ายหนึ่งตกอยู่ในอาการอย่างนี้ เราจะต้องรู้จักโอนอ่อนผ่อนตาม คือผ่อนเข้าไปหาความต้องการของเขา ก่อน แล้วจึงค่อยกระตุกเหนี่ยวเข้าหาแนวทางที่เราต้องการ อย่าขวางตันที่ จะทำให้เขาเห็นเป็นศัตรู การผ่อนตามนั้นย่อมจะทำให้อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นพวกเดียวกันกับเขา แล้วเกิดความไว้วางใจ และยอมรับฟังความคิดเห็น

ในการโต้แย้ง การโต้ว่าที่และการต่อรอง หรือเจรจาตกลง ตั้งแต่เรื่องเล็กที่สุดคือเรื่องภายในครอบครัว หรือระหว่างเพื่อนฝูง จนถึงเรื่องใหญ่ที่สุด ระหว่างประเทศชาติ วิธีการโอนอ่อนผ่อนตามมีประโยชน์มาก เราจึงยอมรับนับถือว่าข้อเสนอของเขาสำคัญมาก แล้วค่อยแสดงให้เห็นว่าข้อโต้แย้งของเราสำคัญกว่า เราจึงยอมรับว่าคำขอรองของเขาสำคัญมาก แต่ข้อต่อรองของเราสำคัญกว่า

พระพุทธองค์ทรงพบความสำเร็จอย่างใหญ่หลวงในการกลับใจของพวกชฎิลตั้งพัน นักบวชไฟ ที่ริมฝั่งแม่น้ำคยา และนำมาเป็นสาวกของพระองค์อย่างง่ายดายด้วยการแสดงอาทิตตปริยายสูตร พระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่องไฟ ก็เป็นวิธีโอนอ่อนผ่อนตามดังกล่าวแล้ว

วิธีที่ ๓ : จงยกความเป็นใหญ่ให้เขา

คนเรามีความรู้สึกอยู่อย่างหนึ่งคืออยากเป็นใหญ่ อยากเป็นเจ้าของความคิด อยากเป็นเจ้าของแผนการ บางทีถึงกับไปอ้างเอาของคนอื่นมาเป็นของตัวเองก็มี

เพราะฉะนั้น ถ้าเราจะติดต่อขอรองให้เขาช่วยเหลือตามโครงการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะต้องหาทางให้เขาได้เป็นเจ้าของโครงการนั้นร่วมด้วย คือขอความคิดเห็นจากเขา และยอมรับว่าความคิดเห็นนั้นทำให้กิจการเรื่องนั้นดีขึ้นมาก

ทุกคนจะรู้สึกภาคภูมิใจ เมื่อได้มีผู้ใดก็ตามมายอมตัว รับความคิดเห็นของเขาไป ดำเนินการและจะคอยติดตามให้ความสนับสนุนตลอดไป เพื่ออวดว่าความคิดของตนที่ให้เป็นนั้นวิเศษจริง

แต่ใครเล่าจะชอบหน้าคนที่บดขยี้ความคิดความเห็นของเขาเสีย มีแต่เชิดความคิดของตนขึ้น ให้คนอื่นทำตามเพราะสันดานของมนุษย์อยากจะเป็นนายมากกว่าอยากเป็นลูกน้อง

วิธีที่ ๔ : จงมอบงานให้เหมาะสมกับจริต

การมอบงานให้คนอื่นทำ เป็นอีกจุดหนึ่งที่ควรสนใจ แต่ต้องกระทำสืบเนื่องมาจากการสังเกตจริต คือ เมื่อทราบจริตของคนอื่นแล้ว จึงจะทำได้

สมมติว่า ผู้บังคับบัญชาที่มีคนอยู่ในบังคับบัญชาหลายคน เมื่อมีงานเกิดขึ้น จะมอบให้ใครทำ จะต้องพิจารณาว่า งานที่จะทำนั้น เหมาะกับคนจริตอย่างไร เช่น การตกแต่งประดิษฐ์ให้สวยงาม เหมาะกับคนราคจริต การบุกเบิกกวาดล้างปราบปราม เหมาะกับคนโทสจริต งานที่ไม่มีทางที่จะต้องใช้ปฏิภาณอะไรเลย เพียงนั่งเฝ้า นอนเฝ้า พอที่คนโมหจริตจะทำได้ ดังนี้ เป็นต้น แล้วก็เลือกดูว่าในบรรดาคนที่รับงานนั้น ใครมีจริตทางไหน ก็มอบให้ตรงกับจริต

คนที่ได้รับงานตรงกับจริตของตน เขาจะทำได้ด้วยความภาคภูมิใจ อย่างที่ว่าไม่รู้จักเหนื่อย ไม่รู้จักหิว

ทั้งนี้ก็เพราะว่า ตามปกติใจของคนจะต้องส่ายไปตามจริตของตนอยู่แล้ว เมื่อมีผู้สนับสนุนคือมอบให้ทำงานอย่างนั้นเสียเลย ใจก็จะรู้สึกเพลิดเพลินเหมือนปลาที่ถูกปล่อยลงน้ำ หรือกระต่ายที่ถูกปล่อยเข้าป่าอย่างนั้นแหละ

ถ้าในกรณีที่ไม่อาจเลือกให้เหมาะสมกับงานได้ เช่น ต้องการจะถางป่า แต่คนโทสจริตไม่มี มีแต่คนราคจริต ซึ่งไม่เหมาะกับงานบุกเบิก อย่างนี้เป็นความจำเป็น แต่ก็มีวิธีพลิกแพลงอยู่บ้าง เปลี่ยนรูปคำสั่งมอบงานเสียใหม่ เช่น แทนที่จะสั่งว่า “จงปราบป่านี้ให้มันราบเรียบ มันจะได้ไม่เกาะกลุกนัยน์ตา” ก็เปลี่ยนเป็นว่า “จงถางป่านี้ออก ให้เราได้มองเห็นวิวอันสวยงามพากทางโน้น” ดังนี้ เป็นต้น

วิธีที่ ๕ : จงสนใจสิ่งที่เขาต้องการแสดง

คนเราแต่ละคน มีจุดที่ต้องการแสดงอยู่คนละอย่างสองอย่าง เป็นสิ่งที่เขาต้องการคิดถึง ต้องการแสดง ต้องการให้ใคร ๆ รู้ เช่น มีภรรยาที่น่ารัก มีสามีชื่อเสียงโด่งดัง มีบุตรที่เรียนหนังสือเก่ง มีบ้านงาม มีรถยนต์เก๋ มีกล้องถ่ายรูปทันสมัย มีพระบูชาศักดิ์สิทธิ์ มีพระเครื่องที่เก๋หายาก มีสุนัขแสนรู้ ฯลฯ บางคนต้องการแสดงความยากจน ต้องการแสดงอาการป่วยและอื่น ๆ

บางทีเราจะได้รู้สึกรำคาญ ที่เขาพูดว่าได้อยู่กับเรื่องของตัวเองอย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ และนั่นเป็นความสุขใจของเขา คนเช่นนี้จะรักทุกคนที่สนใจกับเรื่องที่เขาสั่ง และขอบคุณผู้ที่รู้สึกเป็นห่วงในสิ่งที่เขารักด้วย เช่น ถ้ามถึงครอบครัว ถ้ามถึงสุขภาพของเขา การเปิดโอกาสให้เขาได้แสดงสิ่งที่เขาต้องการก็คือ เรายกกระเจงกาวไว้ให้เขาได้เห็นเงาหน้าของเขาเอง

วิธีที่ ๖ : สร้างกระแสจิต

มีอำนาจลึกลับมหัศจรรย์อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมสังคมมนุษย์ คืออำนาจทางใจ ในชีวิตของคนเรานั้น ยังมีทางที่จะสัมผัสกันได้อยู่อีกทางหนึ่ง คือทางกระแสจิต ตามปกติคนเราทุกคนมีกระแสความคิดสรั้นออกจากตัว ตลอดเวลาคิด และในขณะเดียวกันกระแสความคิดของคนอื่น ก็จะแผ่ซ่านไปถึงกันอยู่เสมอ เหมือนแสงสว่างที่พุ่งออกจากโคมแต่ละดวงเข้าประสานกันนั่นเอง

ความจริงอันหนึ่งจึงมีซ้อนขึ้นอีกว่า กระแสที่ส่งออกจากจิตแต่ละดวงนั้น มีชนิดและกำลังต่างกัน บางคนกระแสดีตเข้มมาก บางคนอ่อนแอ บางคนกระแสดีตร้อน บางคนกระแสดีตเย็น ถ้าจะให้ความสังเกตเพียงไม่มากนักเวลาเข้าไปพบปะกันใคร ๆ ก็พอที่จะสังเกตได้โดยสังเกตที่จิตของเราเอง ว่ากระแสจิตของผู้นั้นมีความเยือกเย็น หรือร้อน

คนที่มีการแสดีตร้อน มักจะเนื่องจากความมุ่งร้ายต่อคนอื่นอยู่ในจิตใจ คนประเภทนี้หย่อนสมรรถภาพอยู่ในตัว ในการครองใจคนอื่น คนที่ส่งกระแสจิตครองใจคนอื่นได้เฉพาะผู้ที่มีการแสดีตเยือกเย็นเท่านั้น จะทำได้โดยการส่งความหวังดีอย่างจริงใจไปยังคนอื่น ในทางกระแสความคิดและพยายามทำให้ติดเป็นนิสัย

สรุปความว่า การจะใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์นั้น เบื้องต้นบุคคลจะต้องใช้หลักธรรมเพื่อพัฒนาตนโดยปรับจิตของตนให้ตั้งงามเสียก่อน ก่อนที่จะไปพัฒนาบุคคลอื่น ในส่วนของบุคคลอื่นนั้น ใ้ว่าจะสังเกตดูพฤติกรรมได้ง่าย ๆ ว่าบุคคลใดมีจิตใดเพราะการแสดงออกของบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับอารมณ์ที่มากกระทบเป็นคราว ๆ ไป ดังนั้น แนวปฏิบัติที่เป็นไปได้ คือการใช้จิตเพื่อพัฒนามนุษย์สัมพันธ์ในองค์รวม คือใช้ได้กับบุคคลทุกจริตซึ่งมี ๖ วิจารณ์คือ จงทำความชอบใจให้เขา, จงรู้จักโอนอ่อนผ่อนตาม, จงยกความเป็นใหญ่ให้เขา, จงมอบงานให้เหมาะสมกับจริต, จงสนใจในสิ่งที่เขาต้องการแสดง และจงสร้างกระแสจิตด้วยพลังเมตตาธรรม